The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIE!

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : [illegible] – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

Scanned with OKEN Scanner

196	पुर्व विदर्भात गोंड राजवटीचा ऐतिहासिक प्रभाव *प्रा. आर. डी हळवे*	672-673
197	नोटबंदी व कॅशलेस प्रणालीचा युवकांच्या आर्थिक व्यवहारावर झालेला परिणाम *प्रा. डॉ. रमेश रामराव बोरकर*	674-676
198	**A study of the indicators of Regional disparities in India** *Dr.Satish Bahurao Donge*	677-680
199	**Dr. Babasaheb Ambedkar's View on States Recognition of Maharashtra** *Ashwinkumar R. Rathod*	681-683
200.	मायक्रो फायनान्स – महिला बचतगट कर्जाच्या दृष्टिकोनात *प्रा. डॉ. रमेश रामराव बोरकर*	684-685
201	दारिद्र्य; निर्धनता व असमानता *प्रा.डॉ. रावसाहेब श. ढोके*	686-689

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES, SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

201.

दारिद्र्य: निर्धनता व असमानता

प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ढोके

श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

प्रस्तावना : प्रत्येक व्यक्तीला जिवंत राहण्यासाठी किंवा जीवन जगण्यासाठी काहि आवश्यक गरजांची पूर्ती होणे महत्त्वाचे आहे. मोटार, स्कूटर, फ्रीज, टी. व्ही. या गोष्टी आवश्यक आहे परंतु यापरतु जीवनावश्यक नाहीत अवश्य जीवनाला [illegible] न्युनतम स्तर टिकवून ठेवण्यासाठी व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, आणि घर या गोष्टी आवश्यक गरजांची पूर्ती होत नाही तेव्हा त्या व्यक्ती आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचा जीवन स्तर न्यूनतम जीवन स्तरापेक्षा खाली असतो तेव्हा त्या अवस्थेस दारिद्र्य असे म्हणतात.

दारिद्र्याच्या संदर्भात आर्थिक दृष्टिकोणातून अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या दिल्या आहेत त्याप्रमाणे गिलीन आणि गिलीन व गोडार्ड ह्यांनी समाजशास्त्रीय दृष्टीने व्याख्या दिल्या आहेत सामाजिक समस्या या दृष्टीने दारिद्र्याचा अभ्यास करीत असताना, या व्याख्या लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

व्याख्या

1. **गिलीन आणि गिलीन :** दारिद्र्य ही एक अशी अवस्था आहे की, ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती अपुरे उत्पन्न किंवा बिनाजवी खर्चामुळे स्वत: या जीवन स्तर हा उंचावू शकत नाही व्यक्ती स्वत:ची आणि मानसिक तंदुरुस्ती टिकवून ठेवू शकत नाही, तसेच ते ज्या समाजाचे सदस्य आहेत त्या समाजाच्या जीवनमूल्याप्रमाणे योग्य प्रकारे ते कार्य करू शकत नाही?

2. **गोडार्ड :** " दारिद्र्य हे अशा वस्तूंचा अभाव किंवा अपर्याप्त पूर्ती आहे. की, जो एक व्यक्ती आणि आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्यांचा स्वस्थ आरोग्य आणि कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे."

वरील व्याख्यांवरून दारिद्र्याचा अर्थ स्पष्ट होतो. दारिद्र्य ही एक अशी परिस्थिती किंवा अवस्था आहे. की व्यक्तीचे उत्पन्न हे अतिशय कमी असते. या कमी उत्पन्नामध्ये व्यक्ती स्वतःच्या आणि आपल्या कुटुंबातील सदस्यांच्या आवश्यक गरजांची पूर्ती करू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्ती आणि त्याच्या कुटुंबातील लोक समाजाच्या अपेक्षेप्रमाणे जीवन व्यतीत करू शकत नाही त्यांच्या समोर मूलभूत गरजांची पूर्ती करण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. दारिद्र्यामुळे लोक आपला आणि आपल्या कुटुंबातील सदस्यांच्या जीवनाचा एक न्यूनतम स्तर टिकवून ठेवू शकत नाही. कारण अत्यल्प उत्पन्नात आवश्यक गरजांची पूर्ती करणे शक्य नसते. म्हणून त्यांचा जीवनस्तर न्यूनतम जीवनस्तरापेक्षाही खालचा असतो.

दारिद्र्याची संकल्पना : दारिद्र्य, निर्धनता, गरिबी हे शब्द सामान्यत एकाच अर्थी वापरण्यात येतात. समाजातील असा एक भाग असतो कि जो आपल्या जीवनाच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करू शकत नाही अशा भागाशी निर्धनतेचा किंवा दारिद्र्याचा संबंध आहे. जेव्हा समाजाचा एक मोठा भाग न्यूनतम जीवन– स्तरापासून वंचित राहतो व केवळ निर्वाह पातळीवर जीवन जगत असतो तेव्हा समाजात व्यापक निर्धनता अस्तित्वात आहे असे म्हटले जाते. तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये व्यापक निर्धनतेचे किंवा दारिद्र्याचे अस्तित्व आढळते. युरोप व अमेरिकेच्या काही भागामध्ये अशी निर्धनता आढळून येते.

दारिद्र्याच्या व्याख्या वर्गीकरणाचे आतापर्यंत प्रयत्न करण्यात आले आहेत. ह्या सर्वांचा आधार न्यूनतम किंवा चांगल्या राहणीमानाची कल्पना आहे. संयुक्त राज्य अमेरिकेतील दारिद्र्याची संकल्पना ही भारतातील संकल्पनेपेक्षा अगदी वेगळी आहे. ह्याचे कारण अमेरिकेतील सर्वसामान्य नागरिक सुद्धा अधिक उच्च अशा जीवन पातळीवर असतात. भारतात दारिद्र्याची सामान्यपणे स्वीकृत व्याख्या उंचा जीवन पातळीपेक्षा न्यूनतम जीवन पातळीवर जास्त भर देते. ह्याचे कारण पुढील कित्येक वर्षांपर्यंत भारतात मूलभूत आवश्यकतांची न्यूनतम व्यवस्था उपलब्ध होणे शक्य दिसत नाही. ह्यामुळे इच्छाती उचित जीवनस्तर किंवा चांगले जीवनस्तरासाठी इथा कल्पना [illegible] गोष्टी वाटतात.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

भारतातील दारिद्र्याचे अध्ययन : बऱ्याचशा अर्थशास्त्रज्ञांनी व संस्थांनी दारिद्र्याचे निर्धारण करण्याकरिता आपआपले मापदंड तयार केले आहेत. ह्या सर्व मापदंडाचा आधार २२५० कॅलरी देणाऱ्या अन्नधान्याच्या मूल्याशी आहे.

१९५६–५७ ते १९६७–६८ ह्या कालावधीत ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे शेकडा प्रमाण कमी झाले आहे असे सांगणारे बी.एस. मिन्हास हे एक अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. ह्याउलट पी. डी. ओझा व प्रणव बर्धन ह्यांनी ग्रामीण दारिद्र्याच्या अनुपातात वाढ झाल्याचे सांगितले आहे. दांडेकर व रथ ह्यांनी १९६०–६१ ते १९६७–६८ ह्या काळात ग्रामीण तसेच शहरी निर्धन वर्गात स्थिर अनुपात असल्याचे सांगितले आहे. परंतु ह्यांच्या अनुमानानुसार ग्रामीण निर्धनांची संख्या १३.५ कोटी होती ती वाढून १६.६ कोटी झाली व शहरी निर्धनांची संख्या ४.२ कोटी होती ती वाढून ४.९ कोटी झाली.

सामान्यतः असे निदर्शनास आले आहे की ग्रामीण निर्धनतेचा भार शेतीचा हंगाम जेव्हा चांगला असतो तेव्हा कमी असतो. याउलट शेतीचा हंगाम जेव्हा चांगला पडत नाही तेव्हा हा भार वाढतो. ७ व्या वित्त आयोगानुसार १९७०–७१ मध्ये २७.७ कोटी लोक निर्धनता रेखेखाली किंवा दारिद्र्य रेषेखाली होते. ह्यापैकी २२.५ कोटी लोक ग्रामीण भागात व ५.२ कोटी लोक शहरी क्षेत्रात होते. देशातील निर्धनता मोजण्याच्या विविध पद्धतीमुळे निष्कर्षांमध्ये फरक पडू शकतो. असे असले तरी दारिद्र्याखाली असणाऱ्यांची अकडेवारी घटलेली नाही. ह्याबाबत सर्वांचे एकमत नाही. दांडेकर व रथ ह्या निष्कर्षांनुसार त्या टक्केवारीत वाढ झालेली नाही. ह्या स्थितीची मुख्य तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ग्रामीण क्षेत्रात निर्धनांची संख्या जास्त आहे. ह्यात लहान शेतकर व भूमिहीन मजूर येतात. ग्रामीण भागातील निर्धनांमध्ये अर्ध्यापेक्षा थोडा कमी हिस्सा भूमिहीन मजुरांचा आहे व अर्ध्यापेक्षा थोडा जास्त हिस्सा लहान व सीमांत किसानांचा आहे. हे दोन्ही वर्ग एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मिश्रीत आहे. कारण लहान शेतकरी म्हणूनही काम करीत असतात.
२. ग्रामीण भारतातील दुर्बल वर्गाची मुख्य आर्थिक समस्या खुली बेकारी ही नसून निम्न उत्पादकता रोजगार आहे.
३. शहरी क्षेत्रातील निर्धनतेची समस्या ही ग्रामीण भागातील निर्धनतेचा व परिणाम आहे. बहुतांश निर्धन हे स्वयंरोजगार प्राप्त असून ते अर्थव्यवस्थेच्या असंघटित कारखानी क्षेत्रात किंवा सेवा क्षेत्रात काम करणारे असतात.

तालिका: भारतात निर्धनतेचे विभिन्न अनुमान

अनुमान कर्ता	वर्ष	ग्रामीण कोटी लोक	ग्रामीण टक्केवारी	शहरी	एकूण
दांडेकर व रथ	१९६०–६१ १९६९–७०	१३.५ १६.६	(४०.००) (४०.३)	४०.२ (५०) ४.९ (५०)	१७.७ (४१.००) २१.५ (४१.००)
सातवा वित्त आयोग	१९७०–७१	२२.५	(५३.००)	५.२ (५१)	२७.७ (५२.००)
दांडेकर	१९७७–७८ १९८३–८४	२८.४ २८.६	(४९.५) (४४.३)	–	–
योजना आयोग	२००४–०५	२२.१	(२८.३)	८.१ (२५.७)	३०.२ (२७.५)
कार्तिक अधिकोष	१९७७ १९८३ १९९८	२३.७ २५.२ २५.२	(५३.१) (४४.९) (३९.७)	५.१ (४५.५) ६.५ (३८.४) ७.०० (३३.६)	२६.८ (५१.४) ३१.७ (४२.५) ३२.२ (३९.६)
योजना आयोग	१९८७–८८	२२.९	(३९.१)	७.८ (४०.३)	३१.२ (३९.१)
योजना आयोग	१९९६–९७	२१.१	(३०.६)	६.६ (२५.६)	२७.७ (२९.३)
योजना आयोग	१९९९–२०००	१९.३	(२७.१)	६.७ (२३.६)	२६.०० (२६.१)
योजना आयोग	२००४–०५	२२.१	(२८.३)	८.१ (२५.७)	३०.२ [illegible]

सूचना : (कंसात दिलेले आकडे एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी आहे. ग्रामीण व शहरी निर्धनतेचे अनुमान एकूण ग्रामीण लोकसंख्या व एकूण शहरी लोकसंख्या ह्यांशी टक्केवारी आहे.)

P.B. Patil Social Work College, College Code 225

भारतातील निर्धनतेबाबत जागतिक अधिकोषाचे अनुमान :

निर्धनतेची किंवा दारिद्र्याची रेषा आखण्याकरिता भारतातील योजना आयोगाने जी पद्धती वापरली तीच पध्दती जागतिक अधिकोषानेही वापरली.१९७३–७४ मध्ये योजना आयोगाने ग्रामीण व शहरी भागाकरिता अनुक्रमे ४९.१ रुपये व ५६.६ रूपये. दरडोइ दरमहा निर्धनता रेषा ठरविली होती. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण व भारतीय सांख्यिकीय संस्थानद्वारा विकसित पध्दतीच्या आधारावर निर्धनता प्रमानाचे अनुमान काढण्याकरिता वैकल्पीक पध्दतीचा वापर जागतिक अधिकोषाने केला होता. ह्यानुसार १९७७–७८ मध्ये वर्तमान किंमतीच्या आधारे ग्रामीण भाग करिता ५५. २ रू. व शहरी भागाकरिता ६८.६ रू. तर १९८३ मध्ये ग्रामीण भागाकरिता ८९. रू व शहरि भागाकरिता १११.२ रू. निर्धनता रेषा किंवा दारिद्र्यरेषा निर्धारित केली होती. जागतिक अधिकोषाने अति निर्धन व्यक्तीचे अंदाज दारिद्र्यरेष ह्या वर्षाच्या ७५ टक्कांच्या आधारे तयार केले होते. ह्या आधारे १९७० –१९८३ व १९८८ या वर्षा करीता दारिद्र्यरेषे खाली असलेल्या लोकसंख्ये बाबत केलेली अनुमाने पुढील प्रमाणे

१. ग्रामीण क्षेत्रातील दारिद्र्यरेषेखालील असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण हे १९७० मध्ये ५३ टक्के होते. ते घटुन १९८३ मध्ये ४४.९ टक्के झाले व १९८८ मध्ये हे जवळ पास ८२ टक्के झाले. परंतु शेकडा प्रमाण ऐवजी एकुण निर्धन लोकसंख्येच्या विचार केल्यास ते १९७० मध्ये २३.७ कोटी होते. ती वाढुन १९८३ मध्ये २५.२ कोटी व १९८८ मध्ये जवळ पास तेवढीच होती.

२. दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्यालोकसंख्येचे प्रमाण १९७० मध्ये ४५.५ टक्के होते. ते घटुन १९८३ मध्ये ३६.४ टक्के व १९८८ मध्ये आणखी घटुन ३३.६ टक्के झाले. १९७० मध्ये शहरी निर्धन व्यक्तींची संख्या ५.१ कोटी होती. ती वाढुन १९८३ मध्ये ६.५ कोटी व १९८८ मध्ये ७ कोटी झाली.

३. निर्धनांचा एकुण अनुपात १९७० मध्ये ५२.४ होता तो घटुन १९८८ मध्ये ९.६ टक्के झाला. परंतु एकुण रूपात विचार केल्यास त्यांची संख्या १९७० मध्ये २८.७ कोटी होती ती वाढुन १९८८ मध्ये ३२.२ कोटी झाली.

४. भारतात अति निर्धन लोकसंख्येच्या रूपात १९७० मध्ये २९.८ टक्के होता. तो घटुन १९८८ मध्ये १९.२ टक्के झाला. परंतु ग्रामीण भागात अति निर्धनतेचा अनुपात २०.४ टक्के होता. तरी शहरी भागात हाच अनुपात १५.८ टक्के होता. पण ह्या ठिकाणी एक विरोधाभास दृष्टून येतो. ग्रामीण भागात अति निर्धनांची संख्या १९७०मध्ये १३.५ कोटी होती. ती घटुन १९८८ मध्ये १२.३ कोटी झाली. याउलट शहरी अति निर्धनांची संख्या १९७० मध्ये २.८ कोटी होती. ती वाढुन १९८८ मध्ये ३.३ कोटी झाली.

५. ग्रामीण क्षेत्रातील निर्धनांमध्ये अनुसुचित जाती व जनजाती ह्यांच्या अनुपात १/३ होता. तर अतिनिर्धनांचा अनुपात ३८ टक्के होता. परंतु शहरी क्षेत्रातील निर्धनांमध्ये ह्यांचा अनुपात १३ टक्के होता. व अति निर्धनांचा १५ टक्के होता.

सांराश :

दारिद्र्य, निर्धनता, गरिबी हे शब्द सामान्यत एकाच अर्थी वापरण्यात येतात. समाजातील असा एक भाग असतो कि जो आपल्या जीवनाच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करु शकत नाही अशा भागाशी निर्धनतेचा किंवा दारिद्र्याचा संबंध आहे. जेव्हा समाजाचा एक मोठा भाग न्यूनतम जीवन– स्तरापासून वंचित राहतो व केवळ निर्वाह पातळीवर जीवन जगत असतो तेव्हा समाजात व्यापक निर्धनता अस्तित्वात आहे असे म्हटले जाते. तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये व्यापक निर्धनतेचे किंवा दारिद्र्याचे अस्तित्व आढळते. युरोप व अमेरिकेच्या काही भागातही अशी निर्धनता आढळून येते. प्रत्येक व्यक्तीला जिवंत राहण्यासाठी किंवा जीवन जगण्यासाठी काहि आवश्यक गरजांची पूर्ती होणे महत्वाचे आहे. मोटार, स्कुटर, फ्रीज, टी. व्ही या गोष्टी आवश्यक आहे परंतु याबाबतनु जीवनावश्यक नाहीत आपल्या जीवनाचा एक न्युनतम स्तर टिकवून ठेवण्यासाठी व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, आणि घर या गोष्टी आवश्यक गरजांची पूर्ती होत नाही तेव्हा व्यक्ती आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचा जीवन स्तर न्यूनतम जीवन स्तरांच्या खाली असतो तेव्हा त्या अवस्थेस दारिद्र्य असे म्हणतात.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भग्रंथ सुची :

1. डॉ.जी.एन.झामरे – अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र पिंपळापुरे अँण्ड कं पब्लिकर्स नागपूर.
2. भारत – डॉ. गंगाधर वि कायदे – पाटील चैतन्य पब्लिकेशन्स नाशिक.
3. भारतीय नियोजन आर्थिक समस्या आणि विकास डॉ. सुधीर बोधनकर, डॉ. मेघा कानेटकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
4. मूलभूत अर्थशास्त्र, डॉ. जी.एन झामरे मनोहर पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.
5. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या डॉ. प्रदीप आगलावे ,प्रमोद मुळे विद्या प्रकाशन नागपूर.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-560
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day International Conference On

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

17th February, 2018

(BOOK- 2)

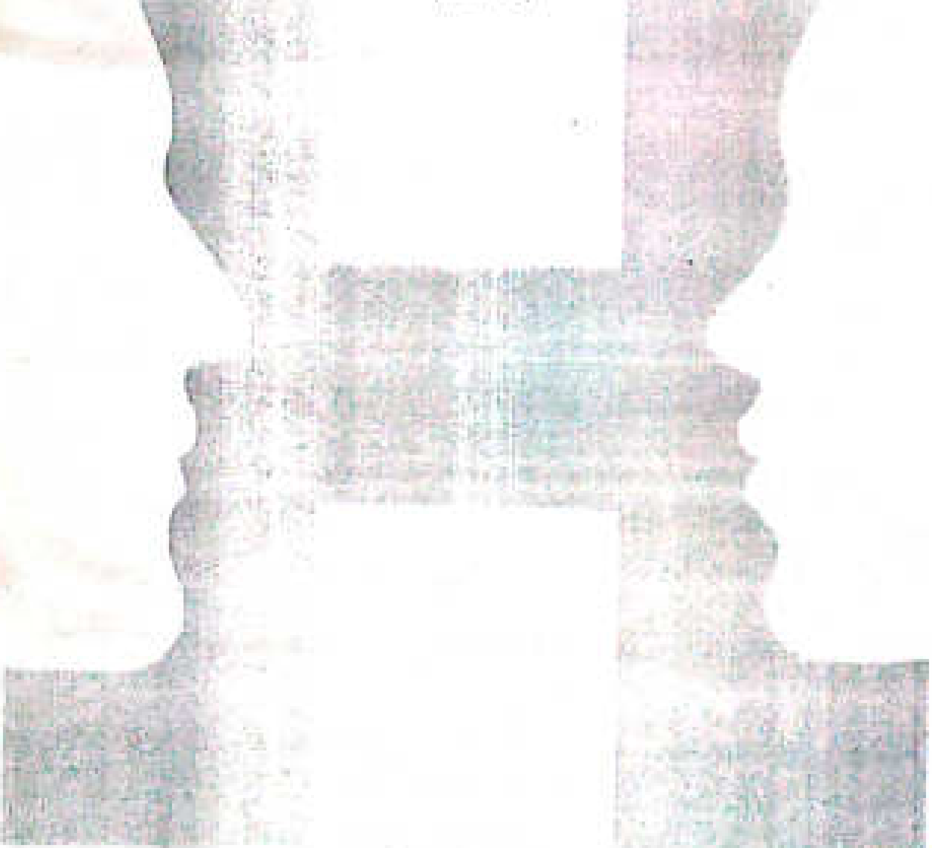

Guest Editors

Prof. Vinod Khedkar
Dr. Atmaram Tekale

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES,
KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका....

		05
1. डॉ. प्रभा अत्रे यांचे सांगीतिक साहित्य : उद्देश आणि निर्मिती	शिवाली पांडे	
2. महात्मा जोतीबा फुले आणि स्त्री सक्षमीकरण	प्रा.राऊतखेडकर महानंदा भीमराव	07
	प्रा.डॉ.स्वाती व्ही.पाटील	10
3. [illegible]	डॉ.रेखा रामनाथ वने	12
4. महिला और राजकारण	प्रा. कु. सुनिता गु. राठोड	15
5. सामाजिक कायदे व समाज कल्याण व परिवर्तनाचे एक साधन	प्रा. नवनाथ वेंकट बढे	20
6. आधुनिकीकरणातील संयुक्त कुटुंबाचे अध्ययन	डॉ. संकेत गु. काळे	25
7. विधी संघर्ष ग्रस्त बालक एक अध्ययन	डॉ. रावसाहेब ढोके	30
8. पर्यावरण मानसशास्त्राची ओळख	डॉ.उमाकांत गायकवाड	33
9. उपभोक्त्यांच्या वर्तणुकीचे सैद्धांतिक दृष्टिकोन	प्रा. एन. एस. मेहत्रे	36
10. शास्त्रीय संगीत साधना व आधुनिक तंत्रज्ञान – ...	डॉ. विनोद व्ही. ठाकुरदेसाई	39
11. सार्क: उत्क्रांती, परिपूर्ती व आव्हाने	प्रा. रणदिवे टी. वाय.	42
12. गोंड समाजाची लोककला आणि संगीत	प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर	
13. नाट्यसंगीताचे बदलते स्वरूप	सारूदत्ता गोविंद आफळे	46
	डॉ. अनया थत्ते	51
	संजय विष्णु सांगवीकर	55
14. उस्ताद डॉ. गुलाम रसूल (परभणी) —	डॉ.नारायणराव चौरे	
15. सतपुडा के कोरकू जनजाति के प्रचलित नृत्य प्रकार	प्रा. डॉ. राजु बनारसे,	57
16. संविधानवाद : संकल्पना आणि तत्वे	डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे	
	प्रा. श्रीकृष्णपोहार	
17. स्वच्छ भारत मिशन: चिकित्सात्मक विश्लेषण	प्रा. प्रवीण चव्हाण	61
	सौ.अर्पिता प्रेमराज गोंडे	65
18. महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. कदम डी.एन.	67
19. भारतीय प्रशासन: नागरी विकासाच्या दिशेने	प्रा. उमेश रामचंद्र साहेबराव	70
20. क्रीडा पात्रांचे प्रभावक्षमता : एक अभ्यास	डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड	74
21. ग्रामीण विकासात मनरेगाचे योगदान –एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ.ए.डी.टेकाळे	77
22. [illegible] आणि [illegible]	डॉ.संजय बाबुराव वाकडे	79
23. मुगलकालीन धार्मिक धोरण : एक अभ्यास	डॉ. अनु आर्या	82
24. महिला सक्षमीकरण आणि [illegible]	प्रा. डॉ. सुरेश दि. [illegible]	85
25. राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री विषयक कार्याचा सामाजिक अभ्यास	डॉ. [illegible] एस.एस.	88
26. तकनीकी सुविधा और कृषि विकास	डॉ. सुजाता [illegible]	90
27. भारतीय संगीतातील परंपरा: नाद संकल्पना व त्यांचा आस्वाद	प्रा. सुभेदार व्ही.पी.	94
28. भारतीय मतदारांचा बदलणारा दृष्टीकोन —	प्रा. पाटील वंदना सांडुराव	96
29. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि बुद्ध धम्म	डॉ. अनिता गु. भोसले (केंद्रेकर)	99
30. लोकसंगीत और मानव जीवन	प्रा. विनोद पी. खोडकर	100
31. खुल्या कारागृहातील कैद्यांचा पुनर्वसनात्मक अभ्यास	प्रा.डॉ. गंडकिरण घाटे	105
32. भारतीय संगीत पर विज्ञान का योगदान	प्रा. विजय राधाकृष्ण आवळी	109
33. भारतीय संगीताच्या प्रचार–प्रसाराचे सशक्त माध्यम : वारकरी संगीत	प्रा.विनोद छिताका पान्चाळे	112
34. कोरकूओं के वाद्य एवं जानकारी	प्रा. विलेश भारत निकम	113
35. ई–प्रशासन व ई–शासन घटक	प्रा. सौ. कुलकर्णी स्वाती ना.	115
36. भारतीय तत्त्वज्ञानात योगाभ्यासाचे महत्व	डॉ. विवेकानंद ल. चव्हाण	117
37. आजाद हिंद फौज में डॉ.लक्ष्मी सहगल का योगदान	प्रा.डॉ. पी.बी. मुंडे	120
38. लोकप्रशासन का परिचय	प्रा.डॉ.पुरुषोत्तम भ. मनगटे	122
39. महिला सशक्तिकरण : के परिप्रेक्ष्य में महिलाओं की स्थिति	सौ. पुणे जयश्री बापुराव	125
40. महिला सबलीकरणामध्ये शासनाच्या योजना व कायद्यांची भूमिका	पटेलवाड ए. एम	127
41. महिलांच्या आरोग्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. डॉ पुणे एस. पी	129
42. पडीक जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. पठाण के. एम	

Dr. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

7

विधी संघर्ष ग्रस्त बालक एक अध्ययन

प्रा. डॉ. रावसाहेब ढोके
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. पो. गांधीनगर, ता. जि. अकोला
मो. नं. 9423851251

प्रस्तावना : विधी संघर्ष ग्रस्त बालक हा गुन्हेगारीचाच एक प्रकार आहे. गुन्हेगार आणि विधी संघर्ष ग्रस्त बालक यांच्यात 'वय' या घटकाबाबत फरक असला तरीही गुन्हेगारीच्या समस्येच्या एक भाग म्हणून विधी संघर्ष ग्रस्त बालकाच्या समस्येचे अध्ययन समाजशास्त्रात केले जात नाही. कारण गुन्हेगारीच्या समस्येपेक्षा विधी संघर्ष ग्रस्त बालकच्या समस्येचे स्वरुपच भिन्न आहे. उदा. गुन्हा घडल्यानंतर गुन्हेगार व विधी संघर्ष ग्रस्त बालक दोहोंना पोलिस पकडतात. परंतु या दोहोंना एकाच ठिकाणी वा एकत्र ठेवले जात नाही. गुन्हेगाराची रवानगी पोलिस कस्टडीत होते. तर विधी संघर्ष ग्रस्त बालकाला 'रिमांड होम' म्हणजे बाल अभिक्षणगृहात पाठविले जाते.

गुन्हेगार व विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांवर त्यांनी केलेल्या गुन्ह्यांबाबत पोलीस यंत्रणेद्वारे खटले (फौजदारी खटले) दाखल केले जातात. परंतु या खटल्यांची सुनावणी करणाऱ्या न्यायालयाला 'बालन्यायालय' असे संबोधिले जाते. बालन्यायालयातील खटल्यांची कामकाजपध्दती दिवाणी व सत्र न्यायालयातील कामकाज पध्दतीपेक्षा भिन्न असते. विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे हा त्यांना शिक्षा देण्यामागचा प्रमुख उद्देश असतो. आजचा विधी संघर्ष ग्रस्त बालक हा उद्याचा (काही कालावधीनंतरचा) नागरिक आहे. हे लक्षात घेऊन त्याच्या शिक्षेचे स्वरुप भिन्न असते. तसेच प्रौढ गुन्हेगारांपेक्षा त्याला वेगळी वागणूकही दिली जाते. अशाप्रकारे गुन्हेगारांची विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांची समस्या वेगळी व स्वतंत्र समजून तिचे अध्ययन समाजशास्त्रात केले जाते.

खोटे बोलणे, मोह न आवरून छोट्या-छोट्या वस्तू पळविणे, उनाडक्या करीत फिरणे, शिक्षेच्या किंवा मार खाण्याच्या भीतीमुळे लपून बसणे किंवा बेदरकारी घर सोडून पळून जाणे, अन्य मुलांशी मारामाऱ्या करणे असे प्रकार घरोघरी दिसून येतात. परंतु जेथे मुलांवर लक्ष ठेवण्याच्या दृष्टीने कुटुंबसंस्थाच दुर्बल ठरते तेथे अशा मुलांचा प्रश्न अधिक गंभीर स्वरुप धारण करतो. ही स्थिती शहरांमध्ये असते. म्हणून विधी संघर्ष ग्रस्त बालक शहरांमध्येच जास्त आढळतात. खेड्यांपेक्षा शहरांमध्ये आणि शहरांपेक्षा महानगरांमध्ये (पोलीस स्टेशनमध्ये नोंद झालेल्या) विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांची संख्या अधिक आहे. या दृष्टीनेच विधी संघर्ष ग्रस्त बालक नागरी समस्या आहे. असे म्हटले जाते.

विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांचा अर्थ : मनुष्याची बौद्धिक परिपक्वता त्याच्या वयाबरोबरच वाढत जाते. 12–13 वर्षांपर्यंत मुलांची बुध्दी परिपक्व होण्यास सुरवात होते. लहान वयात आपण करतो त्या कृत्याचे परिणाम काय होतील याची त्याला जाण नसते. अमूक एखादी गोष्ट का करु नये हेही समजत नसते. लहान मूल वयाने जसजसे मोठे होऊ लागते तसतसे ते योग्य व अयोग्य वर्तन कोणते हे शिकत जाते. काय करावे व काय करु नये हे मुलांना आई-वडील, शेजारी, शिक्षक, समवयस्क मित्र, दूरदर्शनसारखी प्रसारमाध्यमे यांच्याकडून कळते. लहान मूल योग्य आणि अयोग्य अशा दोन्हीही गोष्टी शिकते. ते चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही प्रकारच्या सवयी लागतात. काही गोष्टी केल्याने त्याच्या हातून अपराध घडतात. बेकायदेशीर आणि समाजविरोधी कृत्य घडते. तो विधी संघर्ष ग्रस्त बालक ठरतो.

बालवयात अपराध करणारी मुले असंख्य असतात. ती सर्वच विधी संघर्ष ग्रस्त बालक होतात असे नाही. लहान मुलाच्या हातून अपराध प्रथमच घडला असेल तर त्यांना चुकीच्या मार्गावरुन योग्य मार्गावर आणता येते. यासाठी त्याच्यावर कुटुंब, शेजारी, शाळा आदींचा प्रभाव असणे आवश्यक ठरते. अपराध केल्यानंतर तो उघडकीस आला नाही किंवा अपराध केल्यानंतरही त्याकडे कुटुंबाचे दुर्लक्षच होत असेल तर आपण केले ते पुन्हा केले तरी फारसे बिघडणार नाही असे त्यांना वाटू लागते. काही मुलांना पुहा पुन्हा अपराध करण्याची सवय लागते. अशी मुले विधी संघर्ष ग्रस्त बालक ठरतात.

विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांच्या समस्येचा (ऐतिहासिक पार्श्वभूमी) : औद्योगिक क्रांतीच्या पूर्व काळात … लहान असणारी मुले गुन्हेगार नव्हती असे … म्हणता येत नाही. तथापि त्या काळात गुन्हेगार मुलांची संख्या फारच कमी होती. 19 व्या शतकात युरोपियन देशांमध्ये व या देशांच्या वसाहतींमध्ये औद्योगिकरणाचा प्रसार झाला. कारखाने व … यांनी शहरे व्यापली. ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये धाव घेणाऱ्या कुटुंबांची शहरांमध्ये व्यवस्थित सोय लागली नाही. परिणामी शहरांमध्ये गर्दी, दारिद्र्य व झोपडपट्ट्यांमध्ये वाढ झाली. लहान मुलांकडे दुर्लक्ष

Scanned with OKEN Scanner

झाले, तसेच लहान मुलांवर वाईट संस्कार करणारी परिस्थिती शहरामध्ये निर्माण झाली. 19 व्या शतकातच पाश्चिमात्य समाजाला आणि युरोपियन देशांच्या गुन्हेगार व बालगुन्हेगारांसाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे कायदे करण्यात येऊ लागले.

20 व्या शतकात दोन महायुध्दे झाली. सर्वच राष्ट्रांना कमी अधिक प्रमाणात महायुध्दांची झळ बसली. महायुध्दांमध्ये प्रामुख्याने पाश्चिमात्य देशांत अनेक कुटुंबे उध्वस्थ झाली. हजारोंच्या संख्येतील पोरकी झालेली लहान मुले उनाडक्या करीत शहरांमध्ये भटकू लागली. चोरटा माल व अंमली पदार्थ यांची ने-आण व विक्री यासारख्या प्रौढ व्यक्तींच्या गुन्ह्यामध्ये लहान मुलांना वापरले जाऊ लागले. पाश्चिमात्य देशात महायुध्दांच्या झळीमुळे कुटुंब, शेजारी व शाळा यांचा प्रभाव नसणाऱ्या लहान मुलांचा प्रश्न गंभीर झाला. औद्योगिकरण व आधुनिकीकरणाच्या प्रकिया प्रारंभ झाल्यामुळे हीच परिस्थिती कमी-अधिक प्रमाणात अन्य देशांमध्येही निर्माण झाली. अशाप्रकारे 20 व्या शतकातील आधुनिक समाजाला विधी संघर्ष ग्रस्त बालकाची समस्या भेडसाऊ लागली.

विधी संघर्ष ग्रस्त बालक कोण ?

विधी संघर्ष ग्रस्त बालकाची समस्या सर्व देशांत व सर्व सामाजिक, आर्थिक स्तरांत आढळते. ही आधुनिक काळातील एक गंभीर समस्या आहे. वयाच्या अकराव्या वर्षापासून अठराव्या वर्षापर्यंत गुन्हे करणारा विधी संघर्ष ग्रस्त बालक ठरतो. विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांच्या वयोमर्यादा वेगवेगळ्या देशांत वेगवेगळ्या आहेत. भारतात सर्व राज्यांतील पंधरा वर्षाखालील, महाराष्ट्रात 16 वर्षाखालील मुलगा आणि 18 वर्षाखालील मुलगी बाल गुन्हेगार समजली जाते. अमेरिकेत ही मर्यादा 7 ते 16 वर्षापर्यंत आहे. जगातील काही देशांत तर 18 वर्षापर्यंतच्या गुन्हेगारांना बाल गुन्हेगार समजले जाते. बाल गुन्हेगारांना इतर गुन्हेगारांप्रमाणे शिक्षा करण्यात येत नाही. कारण ज्याची बुध्दी परिपक्व नाही, जो सारासार विचार करु शकत नाही, अशा मुलाने कायदाबाह्य वर्तन केल्यास त्याला बाल गुन्हेगार समजले जाते.

बाल गुन्हेगारांमध्ये मुलींपेक्षा मुलांचे प्रमाण अधिक आढळते. साधारणत चार ते पाच मुलांमागे एक मुलगी असे हे प्रमाण आहे. कनिष्ठ वर्गातील मुले गुन्ह्यांकडे अधिक प्रवृत्त होतात. मध्यमवर्गीय व उच्चवर्गातील मुलेही गुन्हे करताना आढळतात.

भारतात समाजात प्रचलित असलेल्या रुढी व कायद्याविरुध्द वर्तन करणारी मुले रेल्वेस्टेशन, बसस्थानके, चित्रपटगृहे, हॉटेल, रस्त्यावर भीक मागतांना, छोट्या मोठ्या चोऱ्या करतांना, पाकीट मारतांना, विडी, सिगरेट ओढतांना पाहण्यात येतात. वस्त्यांमधून हे प्रमाण अधिक आढळते. मुलींची, महिलांची छेड काढणारे तर सगळीकडेच दिसतात.

सामाजिक वर्गाच्या संदर्भात संदर्भात गुन्हेगारविषयक सिध्दांत मांडले गेले आहेत. कामगार वर्गातील विधी संघर्ष ग्रस्त बालक हा शाळेत निराशाजनक अनुभव आल्याचा परिणाम आहे. शाळेत योग्य परिस्थितीअभावी पुरेसे शिक्षण घेऊ न शकणारी, यश न मिळवू शकणारी मुले आपले अपयश विघातक मार्गांनी भरुन काढतात. समाजात प्रतिष्ठा मिळवू न शकणारी मुले गुन्ह्यांकडे वळतात.

सिरील बर्ट यांच्या मते : "जेव्हा बालकांची समाजविरोधी प्रवृत्ती इतके गंभीर स्वरुप धारण करते की, ज्यामुळे ते बालक कायदेशीर कारवाईचे लक्ष्य ठरते अथवा ठरण्याची शक्यता निर्माण होते तेव्हा ते बालक विधी संघर्ष ग्रस्त बालक ठरते."

विल्यम शेल्डन यांच्या मते : "योग्य अपेक्षांचा भंग करणारे वर्तन म्हणजे विधी संघर्ष ग्रस्त बालक होय."

वरील व्याख्यांशिवाय अमेरिकेतील परिषदेच्या समितीने विधी संघर्ष ग्रस्त बालकांच्या संदर्भात खालील गोष्टी नमूद केलेल्या आहेत.

१. राज्याने नमूद केलेल्या कायद्याविरुध्द एखाद्या मुलाने अगर मुलीने वर्तन केले वा एखादा कायदा मोडला तर त्याला किंवा तिला विधी संघर्ष ग्रस्त बालक मानण्यात यावे.
२. पालकांच्या आज्ञा मोडण्याची सवय ज्यांच्या अंगवळणी पडली आहे अशी मुले, तसेच पालकांच्या नियंत्रणाबाहेर गेलेली उनाड मुले विधी संघर्ष ग्रस्त बालक बनण्याची शक्यता जास्त असते.
३. घरातून किंवा शाळेतून नेहमी पळून जाणारी मुले विधी संघर्ष ग्रस्त बालक बनू शकतात.
४. वाईट सवयी अंगवळणी पडल्यामुळे आपल्या व इतरांच्या आरोग्याला व नैतिकतेला हानिकारक गोष्टी नेहमी करणारी मुले विधी संघर्ष ग्रस्त बालक बनू शकतात.

विधी संघर्ष ग्रस्त बालकाची कारणे : मुले गुन्हेगार का बनतात? याची अनेक शास्त्रज्ञांनी अनेक कारणे सांगितली आहेत. अनेक विचार मांडले आहेत. मुलांच्या गुन्हेगारीला आई-वडील जबाबदार असतात. शारीरिक दोष असलेली मुले गुन्हेगार होतात. मानसिक दोष असलेली मुले जन्मतःच गुन्हेगार बनतात. बिकट आर्थिक परिस्थिती हे महत्वाचे कारण आहे, असे म्हटले जाते. तरीही दारिद्र्यात राहणारी सर्व [illegible] नाहीत. [illegible] आर्थिक परिस्थिती [illegible] मुलेही गुन्ह्यांकडे वळतात.

बिकट आर्थिक स्थिती : दारिद्र्य, [illegible] यामुळे पुरेसे अन्न मिळत नाही. [illegible] घरात खाणारी तोंडे जास्त असल्याने पोटभर अन्न मिळत

नाही. घरात कमावती व्यक्ती एखादीच असते. त्याच्या तुटपुंज्या मिळकतीत चरितार्थ चालवता येत नाही. काही वेळा काम करायची इच्छा असूनही काम मिळत नाही. अशा वेळी पोटासाठी अशी मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.

अनैतिकता : मुलांच्या जीवनात आई–वडिलांचे स्थान महत्वाचे असते. मुले आई–वडिलांचे अनुकरण करतात. माता–पित्यापैकी कुणीही किंवा दोघेही अनैतिक वर्तन करत असतील, तर मुलांच्या मनावर त्याचा वाईट परिणम घडतो. यातूनही गुन्हे करण्याकडे कल होतो.

यात उच्च आर्थिक स्तरातील पालकही अनैतिक मार्गाने पैसा मिळवत असतील, तर मुलांपुढे तेच आदर्श असतात.

आई–वडिलांचे नातेसंबंध : आई–वडिलांना एकमेकांविषयी प्रेम नसेल, सतत भांडणे, वादावादी होत असेल तर मुलांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. असे पालक मुलांमध्ये दुसऱ्याकडे मुलाला आकर्षित करण्यासाठी पैसे दिले जातात. यामुळेही मुलांना वाईट सवयी लागतात.

व्यसनी पालक : पालक व्यसनाधीन असतील तर त्याचा परिणाम मुलांवर होतो. यात सिगरेट, विडी, मद्यपान अशी व्यसने येतात. मुले अनुकरणप्रिय असतात. त्यामुळे तेही गंमत म्हणून तसे करतात. परंतु त्यांना व्यसन लागते व पैसे मिळाले नाही तर मुले चोऱ्या करतात. शिवाय व्यसनाधिन माणसाचे घरात पटत नाही. त्यामुळे संघर्ष होतो. त्यात मुलांचे मानसिक संतुलन बिघडते व गुन्हे घडतात.

मुलांचा त्याग : अनैतिक संबंधातून जन्माला आलेले मूल, अतिशय गरिबी असल्याने, आई–वडिल नायत्र असल्यास अशा प्रसंगी मुलांचा त्याग पालक करतात. अशी मुले वाईट संगतीला लागतात.

अपुरी निवारा : शहरातील घरे लहान असतात व लहान मुलांना नको ती दृश्ये दिसली की, मुलांच्या मनावर विपरीत परिणाम होतो. अगदी लहान मुलांच्या नाही पण वाढीच्या वयातल्या मुलांच्या मनावर वाईट परिणाम होतो.

दुष्ट वागणूक : विकट आर्थिक परिस्थितीतील आई–वडील सदैव कावलेले, चिडलेले असतात. त्यामुळे मुलांना आपुलकी, प्रेम मिळत नाही. सावत्र आई किंवा वडील यांच्याकडून हिडीस–फीडीस करणे, तुसडेपणाची वागणूक मिळते. अशी वागणूक मिळाल्यास मुलांच्या मनात न्युनगंड निर्माण होतो. मुले सतत घराबाहेर राहतात. आई वडिलांच्या मृत्युमुळे एखाद्या नातेवाईकांकडे राहणाऱ्या मुलाला दुजाभावाने वागविले गेले तर त्याच्या मनात राग, द्वेष, वैफल्य या भावना निर्माण होतात. त्यामुळे सुध्दा मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.

वाईट संगत : गुन्हेगार बनण्यामागे मुले कुणाच्या संगतीत असतात तेही महत्वाचे आहे. बरोबरीच्या मुलांच्या संगतीमुळे मुले चांगल्या–वाईट गोष्टी करतात. योग्य व्यक्ती सहवासात न आल्याने वाईट प्रवृत्ती वाढीस लागतात.

माध्यमांचा परिणाम : आज्या विविध माध्यमांमधून मुलांसमोर अनेक गोष्टी येत असतात. देशी, परदेशी चित्रपट त्यातील, गुन्हे, हिंसा, चित्रपटातील हिरोला त्यामुळे मिळणारी लोकप्रियता, यश याचा विपरीत परिणाम होऊन मुले गुन्ह्याकडे वळतात.

यात महाविद्यालयीन मुले वेगाने वाहन चालवणे, मद्यपान करून वाहन चालवणे, मारामाऱ्या करणे, धमक्या देणे, दमदाटी करणे, अपहरण करणे याचे अनुकरण करतात. यात शाळकरी मुले, मध्यम किंवा उच्च आर्थिक परिस्थितीतील मुले, सतत दूरचित्रवाणी संचासमोर बसतात किंवा संगणकासमोर बसून अश्लील वेबसाईट पाहणे, अश्लील नृत्य पाहणे व यातून नको ती कृत्ये करतात.

अतिशिस्त : मुलांना जर अतिशिस्त असेल तर ती मुले त्यातून सुटण्याचा प्रयत्न करतात किंवा त्यांच्या हातून नकळत एखादी चूक झाली तर मार बसेल या भीतीने खोटे बोलतात, फसवाफसवी करतात, चोऱ्या करतात, बेफाम वर्तन करतात. हीच सवय पुढे चालू राहाते.

वयात येण्याचा काळ : याला च पौगंडावस्था असे म्हणतात. या काळात मुलांच्या शारीरिक व मानसिक अवस्थेत बदल होत असतो. या वयात कुतूहल जागे होते. मुला–मुलींमध्ये परस्पर आकर्षण निर्माण होते. अशा वेळी योग्य प्रकारे मार्गदर्शन न मिळाल्यास मुलांच्या हातून नको त्या गोष्टी घडतात व यातून पुढे अपराध होण्याचीही शक्यता असते.

कुटुंब विघटन : पालकांपैकी एखाद्याचा मृत्यू, कुटुंबापासून दूर जाणे, कामानिमित्त पालक परदेशात जातात, दुसऱ्या ठिकाणी जातात, यामुळेही मुले भरकटण्याची शक्यता असते.

भोवतालची परिस्थिती : भोवतालची परिस्थिती व वातावरणाचा मुलांच्या वाढीवर व मानसिकतेवर परिणाम होतो. शेजार, असापासची परिस्थितीसुद्धा बाल गुन्हेगारीला कारण असते.

वाईट प्रवृत्तींना प्रोत्साहन मिळणे, पाश्चात्यीकरण, चित्रपट, माध्यमे यांचा अतिरेकी प्रभाव यामुळे समाजात गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढले व स्वरुप बदलले.

बाल न्यायालये : 1960 च्या कायद्यानुसार बाल न्यायालयाची निर्मिती झाली. ही न्यायालये बाल गुन्हेगाराच्या वर्तनाची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन त्याला सुधारावयाचे आहे. त्याचे पुनर्वसन करावयाचे आहे की त्याला शिक्षा करावयाची आहे, या धोरणाने न्यायादाराने अर्ध अनौपचारिक पद्धतीने खेळीमेळीच्या वातावरणात पार पाडतात.

बालनिरीक्षण गृह : सोळा वर्षाखालील जी मुले गुन्हे

Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

करतात त्यांना पोलीस चौकी किंवा तुरुंग अशा ठिकाणी न ठेवता बाल निरीक्षण गृहात ठेवले जाते. अशा ठिकाणी मुलांना फार काळ ठेवले जात नाही. वर्तनात सुधारणा दिसू आली तर लवकर सोडले जाते.

याशिवाय प्रमाणित शाळा, साहाय्यकारी गृहे, पालक गृहे, सेवाभावी संस्था, अनाथ बालकाश्रम याची सोय करण्यात आलेली आहे.

1958 साली परिवीक्षा पध्दती अस्तित्वात आली व त्यानुसार काही अटींवर मुलाला घरी सोडण्यात येते. या काळात त्याच्यावर घातलेले निर्बंध त्याला पाळावे लागतात.

सुधार शाळा, किशोर सुधारालय, बालग्राम योजना याही योजना आहेत.

बाल गुन्हेगारीवरील उपाययोजना : मुले ही भावी नागरिक आहेत, पुढची पिढी आहे व समाज सुधारण व्हायची असेल तर मुलांची योग्य, निकोप वाढ होणे हा उपाय आहे. सध्याच्या काळात भूकंप, बॉम्बस्फोट, अपघात अशातून मुले अनाथ, बेघर होतात. अशा मुलांना वाढीसाठी योग्य निवारा, मानसिक आधार मिळायला हवा.

गुन्हेगार आई-वडिल असलेल्या मुलांची पुढील वाढ होताना समाज त्यांना स्विकारत नाही. त्यांच्याशी योग्य वर्तन करत नाही यातूनही गुन्हेगारीचा जन्म होतो.

शाळेत शिक्षकांनी अकारण मारणे, अपमान करणे, सतत इतरांशी तुलना करणे, यामुळेही मुले आक्रमक वृत्तीची बनतात व गुन्ह्याकडे वळतात. बाल गुन्हेगारी टाळायची असेल तर प्रतिबंधात्मक उपाय गरजेचे आहे.

१. बाल गुन्हेगारी ज्या कारणांमुळे निर्माण होते त्या कारणांचे निर्मूलन व्हायला पाहिजे. यासाठी राजकीय व सामाजिक उपाययोजना केल्या गेल्या पाहिजेत. मुलांना शाळेत, वस्त्यांमध्ये योग्य समुपदेशन मिळायला हवे. ज्यातून त्यांची निकोप वाढ होउ शकते.
२. काम नसलेल्या व्यक्तींना काम मिळवून देउन, त्यांच्या कुटुंबांचे योग्य पालनपोषण होउन मुले गुन्ह्याकडे वळणार नाहीत हे पहायला हवे.
३. ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही भागांमध्ये शाळांमधील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. यातून शाळेत परत न जाणाऱ्यांचे प्रमाणही जास्त आहे. अशा वेळी त्यांना पुन्हा शिकण्यासाठी प्रवृत्त करणे, योग्य ते काम देणे हे प्रामुख्याने व्हायला हवे.
४. मुलांची वाढ कशी करावी याचे पालकांना योग्य शिक्षण, मनोविकास, पालकांची भूमिका याचे शिक्षण मिळायला हवे. यातून मुलांचे योग्य सामाजिकीकरण होते. त्यांची शारीरिक वाढ ही योग्य तो आहार देउन व्हायला पाहिजे. कारण निरक्षरता, दारिद्र्य, अज्ञान व अंधश्रध्दा अशा परिस्थितीत कुटुंब कल्याण योजना प्रभावीपणे राबवल्या गेल्या पाहिजेत.
५. गलिच्छवस्ती नियंत्रण – यात नागरी जीवनासाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टीही मिळत नाहीत. तसेच दारुचे अड्डे, जुगारीवृत्तीची माणसे, भिकारी यांच्या सततच्या सहवासामुळे मुले बिघडतात. त्यामुळे त्याला आळा घातला गेला पाहिजे. चांगली करमणुकीची साधने, आरोग्यविषयक सोयी उपलब्ध झाल्या पाहिजे. युवक मंडळे, रात्रीच्या शाळा, सामाजिक, एकात्मता झाल्याने गुन्हेगारीला बराच आळा बसेल.
६. जनजागृती – अज्ञानाने, नकळत एखाद्याच्या हातून गुन्हा घडला, तर त्या मुलाला त्यावरुन डिवचणे टाळले पाहिजे. नागरिकांनीही गैरवर्तनापासून मुले अलिप्त राहतील यासाठी त्यांना मार्गदर्शन केले पाहिजे.
७. झटपट पैसा पाहिजे म्हणून तिकिटांचा काळा बाजार करणारी मुले जास्त आढळतात. अशा मुलांचा पोलिसांनी शोध घेतला पाहिजे व योग्य शिक्षा व्हायला पाहिजे.

निष्कर्ष :

१. आर्थिक स्थितीचा मुलांवर परिणाम होउन ते गुन्हेगारीकडे वळतात.
२. बेकायदेशिर वातावरणाचा संपर्क आल्यामुळे मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.
३. कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत झाल्यास मुलांवर परिणाम होतो व ते गुन्हेगारीकडे वळतात.
४. वाईट मित्रांची संगत झाल्यास मुले गुन्हेगारी क्षेत्रात पदार्पण करतात.
५. योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावामुळे मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.
६. निराशा व भयभित होउन वेगळ्या वातावरणाकडे जाणे.
७. हट्ट पूर्ण करतांना
८. मुलांमधील ताण तणाव असह्य झाल्यामुळे मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.
९. बालविकासातील समस्यांचे निराकरण न केल्यास बालगुन्हेगारीकडे मुले वळतात.
१०. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अतिवापरामुळे मुले गुन्हेगारीकडे वळतात.

सारांश : आधुनिक समाजाचे [illegible] गुंतागुंतीचे झाले आहे. विशेषतः [illegible] कारण धांदली गडबडीचे झाले आहे. भावनिक ताण नाहीसे होण्यास [illegible] मिळत [illegible] पुष्कळ मुलांचे आईबाप दोघेही [illegible] वेळ घराबाहेर असतात. आणि मुले आसपासच्या

 ISSN: 2454-5503 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

परिस्थितीच्या भोवऱ्यात सापडून भोवंडत असतात. वाढत असतात. आधुनिक पद्धतीत मुलांना नोकरांवर सोपवले जाते. त्यामुळेही त्यांच्या भावनाविश्वात पोकळी निर्माण होते आणि त्यांना असुरक्षितपणा वाटू लागतो. अशा तऱ्हेने माया ममता, काळजी आणि संरक्षण या मूलभूत गरजा भागवण्यात अडचण निर्माण होते. "अलिकडे बालक कल्याण केंद्रातील कार्यकर्ते प्रत्येक मुलाच्या बाबतीत त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबाचे महत्वाचे स्थान असते या दृष्टीकोनातून विचार विनिमय करीत असतात आणि तशा चर्चा चालल्याच्या आहेतच. मुलाच्या संगोपनाच्या दृष्टीने त्याची स्वतःच्या कुटुंबात वाढ होणे किती अगत्याचे आहे हे हजारो पाळलेल्या मुलांचा अभ्यास करुन निष्कर्ष काढल्यावरच समजून आलेले आहे. मुलाचे बरेवाईट भवितव्य घडविण्यात आईबापांनी जे वळण लावले असेल त्याचे अनन्यसाधारण महत्व असते हेही आपल्याला कळून चुकलेले आहेच."

"अशा दुर्दैवी मुलांच्या किरकोळ गुन्हेगारीला आईबापांमधली भांडणे, त्यांची बेपर्वाईची वागणूक, घटस्फोट आणि दुसरा घरोबा ही कारणे असतात हे आपण नेहमी वाचतो. या प्रकारची मुलांबद्दल अनास्था निर्माण करणारी परिस्थिती बदलली नाही तर मुले जसजशी मोठी होत जातात तसतसे त्यांचे रुपांतर निढावलेल्या सराईत गुन्हेगारांमध्ये होते."

औद्योगिक वसाहतींमधील समाजात तर मुलांच्या प्रश्नांना फारच गंभीर स्वरुप प्राप्त होते. गर्दीच्या दाटीवाटीच्या राहणीमुळे लैंगिक भावना लहान वयात जागृत होतात. काळोख्या वस्तीमुळे गुपचूप व्यवहाराला उत्तेजन मिळते. पुरेशी मोकळी जागा नसल्यामुळे मुलांची खेळण्याचीही गैरसोय होते. पुरेसा व्यायाम घडत नाही. त्यामुळे मुले घरबशी आणि कुढ्या वृत्तीची होतात. निकोप वाढ व्हायला वाव मिळत नाही. त्यामुळे मनात नेहमी अनुचित कल्पना घर करुन राहतात.

"मुलाला समाजाभिमुख बनविण्याच्या कामी कुटुंबाचे महत्व फार असते हे खरे. पण पुष्कळदा आपण समजतो त्याप्रमाणे आयुष्याच्या सुरुवातीच्या काळातच मुलाचे व्यक्तिमत्व पूर्णपणे आकाराला येते असे मात्र खरे नाही. उदा. ब्राउनच्या मते अनुभवांना अवास्तव महत्व दिले जात आहे. लहानपणाच्या अनुभवांना किती महत्व द्यावे हे नंतरच्या आयुष्यातील अनुभवावरुन ठरत असते. आणि व्यक्तीची वळण अनुभवावरुन ठरत असते आणि व्यक्तीची केवळ बालपणातील अनुभवावर नव्हे तर नंतरच्या वयात या अनुभवांवर कोणत्या प्रतिक्रिया होतात त्यावर आधारलेली असते.

अशा रीतीने मुलांच्या वर्तणुकीची जबाबदारी समाजावर असते आणि त्यांनी जाणीव समाजाला करुन देणे अगत्याचे असते या दृष्टीकोणाचे सहृदय स्वागत होत आहे. मूल बिघडावी झाल्यानंतर मानसोपचारतज्ज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञ यांनी त्याला सुधारावे अशीच केवळ भावना ठेवता कामा नये. त्याऐवजी ज्या सामाजिक परिस्थितीमुळे मुलांमध्ये वैगुण्ये निर्माण होतात त्या परिस्थितीत बदल घडवून आणणे हीच मूलभूत उपाययोजना मानावयास हवी. त्यानेच मुलांच्या समस्येबाबत खऱ्या अर्थाने उमज पडेल हे निश्चित.

"आरोग्य या शब्दामध्ये शारीरिक मानसिक आणि सामाजिक स्वरुपाची सुस्थिती अभिप्रेत असते. केवळ कसलाही रोग किंवा पंगुत्व नसणे म्हणजे काही माणूस निरोगी आहे असे म्हणता येणार नाही."

"सारे जग मुलांवर प्रेम करते, तारुण्याची जोपासना करते त्याअर्थी 'मुल' हे साऱ्या सामाजिक जीवनाच्या स्वास्थ्याचा केंद्रबिंदू आहे या गोष्टीचा एक क्षणभरही विसर पडून चालणार नाही." ही गोष्ट ध्यानी घ्यायला हवी.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. प्रा. रा. ज. लोटे, भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या
२. नीला आठवले, मुले व गुन्हेगारी श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे
३. डॉ. श्री. सुनि. नाथी, भारतीय सामाजिक समस्या, अक्षरा पब्लिकेशन्स, नागपूर
४. डॉ. सुधा काळदाते, डॉ. सुचनी गोटे–गवळी, श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे
५. डॉ. निशा. दाढेकर, समाजकार्य कोश ज्ञानगंगा पब्लिकेशन्स, पुणे

०००

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

2018-19 ISSN

B-3-051

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE ON

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

Mahatma Gandhi Education & Welfare Society

Organized by

M.G.E.W Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

KALYAN (W), DIST. THANE - 421 301.(M.S.)

In collaboration with

NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES (ISSN: 2348-1390)

www.newmanpublication.com

Certificate

This is to certify that Dr. / Ms. / Mr. केशव सिताराम गोरे

of जे.जे.टी. विश्वविद्यालय झुन्झुनु (राजस्थान) *has*

actively participated in One-day Interdisciplinary International Conference on ***"Recent Advances in Languages, Literature and Social Sciences"*** *held on 17th February, 2018 at* Maulana Abul Kalam Azad Research Centre, T.V.Centre Road, Aurangabad.

He / She presented a paper entitled संत ज्ञानेश्वरांचे सामाजिक विचार

P.D. Patil Social Work College ... Akola

Dr Kalyan Gangarde
Chief Organizer

Dr Ramkishan Bhise
Convener

Dr Krutika Khandare
Organizing Secretary

Scanned with OKEN Scanner

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-550
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day International Conference On

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

17th February, 2018

(BOOK- 3)

Guest Editors

Dr. Rajaram Sontakke

Prof. Ravindra Ahire

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES,
KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI
www.newmanpublication.com

Scanned with OKEN Scanner

34. स्त्रीवादी साहित्य	प्रा.वाडेकर छाया कि.	
35. मराठी ग्रामीण कादंबरी आर्थिक स्तर रचना आणि भाषा	डॉ. ज्ञानेश्वर म. गवळीकर	[illegible]
36. मराठी ग्रामीण कादंबरी बदलते समाजजीवन	प्रा. डॉ. द.के. गंधारे	[illegible]
37. नजर रोखना कादंबरीतील भाषेचे स्वरूप	डॉ.एस.व्ही.गोरे	[illegible]
38. दलितांच्या लोकसाहित्यातील लोकजीवन	डॉ.मेधा गोसावी	[illegible]
39. दलित नाट्यातून डॉ. आंबेडकरांचा येणारा स्त्री विषयक दृष्टिकोन	सोनाली लक्ष्मणराव इंगळे	१२८
40. ग्रामसंस्कृती व संस्काराचे दालन : बाप आणि पिढ्या	प्रा. मधुकर बाळासाहेब जाधव	१३०
41. नेणीवेच्या : देशी सांस्कृतिक संचित निर्माण करणारी कविता	डॉ. गजानन भास्करराव जाधव	१३२
42. एकविसाव्या शतकातील मराठी ग्रामीण कादंबरी आणि कथा	डॉ. जगताप यु. एस.	१३५
43. 'गलोल' मधील विविध जाणिवा	प्रा. विद्या मनोहर कांबळे	१३८
44. मराठी भाषा आणि प्रसारमाध्यमे	प्रा. डॉ. संजय कांबळे विष्णू शिवाजी कांबळे	१४२
45. दलित कादंबरीतील जीवनदर्शन	प्रा. राधाकिसन मुंढे	१४५
46. रत्नाकर मतकरींच्या नाट्यलेखनातील आशय : एक अभ्यास	प्रा.डॉ. चंद्रशेखर कन्सें प्रा. नीरज बोरसे	१४९
47. आदिवासी साहित्याचे आदिवासी जाती–जमातींच्या सामाजिक विकासात योगदान	प्रा.पंकज केवळ पवार	१५२
48. भारतीय लोकसंगीत एक संक्षिप्त वर्णन	प्रा. सुनिल पटके	१५७
49. मराठी स्त्रीवादी लेखिकांचे कथालेखन	प्रा. अर्चना सोनवणे	१६०
50. बारोमास : शेतक–याच्या वेदनेचा हुंकार	प्रा. मुक्ता. एन. बिरादार	१६३
51. संत ज्ञानेश्वरांचे सामाजिक विचार	केशव सिताराम गोरे	१६७
52. मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह – प्रवृत्ती : एक विचार	प्रा. राजरत्न किशन दवणे	१६९
53. स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका व स्वरूप	प्रा.डॉ.राजाराम सोनटक्के	१७१
54. मराठी [illegible] कविता	डॉ. समिता जाधव	१७३
55. मराठी साहित्यातील आदिवासी आत्मकथने : एक अभ्यास विशेष संदर्भ – जेव्हा माणूस जागा होतो	अनिता ना. रानवळकर	१७९
56. वैष्णव संप्रदायातील वारकरी व दिंडी परंपरा	डॉ. भानुसे के.एल.	१८२
57. आधुनिक भारतीय भाषा व कोकणी भाषेतील उद्याने	प्रा.अहिरे रविंद्र महारू	१८५

51

संत ज्ञानेश्वरांचे सामाजिक विचार

केशव सिताराम गोरे
संशोधक विद्यार्थी
जे.जे. टी. विश्वविद्यालय, झुन्झुनु (राजस्थान)
मो. नं. 8275730287

प्रस्तावना :- महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. ज्ञानेश्वरांपासून तर रामदासांपर्यंत अनेक संतांची परंपरा आपल्या महाराष्ट्राला लाभली आहे. महाराष्ट्रातील संतांनी तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून आपल्या कार्याची दिशा निश्चित केली. तद्वतच सामाजिक जीवनामध्ये एकता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या कार्यातून केला आहे. तेव्हाची परिस्थिती लक्षात घेता सामाजिक बदल घडवून आणण्याकरिता संतांना फार हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. परंतु या सर्व गोष्टी सहन करून तत्कालीन संतांनी धार्मिक कार्याच्या माध्यमातून रूढी परंपरेने भरकटल्या गेलेल्या समाजाला योग्य मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला. ज्ञानरूपी अंजन घालून अज्ञानरूपी अंधकार नाहीसा केला.

तत्कालीन संत साहित्याचा विचार करावयाचा झाल्यास महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा पाया मजबूत करणारे संत, कवी आणि तत्त्वज्ञ अशा तिन्ही अवस्था पार करणारे, मराठी भाषेला अमृतापेक्षाही गोड मानणारे, भोळ्या भाबड्या समाजाला आपल्या ओजस्वी वाणीने मंत्रमुग्ध करणारे संत ज्ञानेश्वर या महान संतमहात्म्यास विसरून चालणार नाही.

समाजातील अज्ञान नाहीसे व्हावे व सर्व समाज गुण्या गोविंदाने नांदावा याकरिता संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या कार्याची दिशा आखली. वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी ज्ञानेश्वरीसारखा प्रतिभा संपन्न महान ग्रंथ त्यांनी सिद्ध केला. संस्कृत भाषेतील असणारी भगवद्गीता मराठीचे अलंकार चढवून भावार्थदीपिकेच्या रूपाने समाजामध्ये अवतरविली. तीच भावार्थदीपिका ज्ञानेश्वरी या नावाने आज ओळखली जाते. ज्ञानेश्वरीतील तेजःपुंज पसायदान वाचल्यानंतर संत ज्ञानेश्वरांची व्यापक दृष्टी आपल्या सहज लक्षात येते.

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीमधील सिद्धांत पटवून देण्याकरिता, भोळ्याभाबड्या जनतेला समजण्याकरिता, अत्यंत सोप्या व सरळ भाषेची योजना केली आहे. त्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या गोष्टींचा वापर केला आहे. ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीमधील सामाजिक विचार आणि त्या माध्यमातून तत्कालीन समाज व्यवस्थेचे अवलोकन यामधून करावयाचे आहे.

उद्देश :- ज्ञानेश्वरीतील दृष्टांताच्या माध्यमातून सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे, हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून संशोधन पेपर सादर करण्यात येत आहे.

संत ज्ञानेश्वरांचे सामाजिक विचार :- ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्ञानेश्वरांनी वेगवेगळे दृष्टांत देऊन विषय अगदी सोपा केला आहे. ज्ञानेश्वरीतील दृष्टांतामधून तत्कालीन समाज जीवनाचे प्रकट झालेले स्वरूप, त्यांचे सामाजिक विचार, त्यांच्या सामाजिक विचारातून प्रकट होणारे समाजभान आपल्या समोर मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. तत्कालीन रूढी, परंपरा, चालिरीती, वर्ण व्यवस्था, व्रत वैकल्य, यज्ञ याग, कर्मकांड, देवदेवता, श्रद्धा, सण–उत्सव, इत्यादी बाबींचा सामाजिक विचारांच्या माध्यमातून आढावा घेण्यात येणार आहे.

ज्ञानेश्वरी लेखनाचा काळ त्यांनीच वर्णन केल्याप्रमाणे

ज्ञानेश्वरी लेखनाचा काळ त्यांनीच ... शके बाराशते बारोतरे । तै टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंदबाबा आदरें । लेखकु जाहला ।।
ज्ञा.अ.18.1810 ।।

म्हणजे तेराव्या शतकातला आहे. त्या काळात व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता इत्यादी कल्पनांचा प्रादुर्भाव झाला नव्हता. कोणत्याही वाङ्मयीन कलाकृतीचे यथार्थ मुल्यमापन करावयाचे झाल्यास त्या काळची सामाजिक, राजकिय, आर्थिक व सांस्कृतिक अपरिहार्यतेची चौकट ध्यानात घेवूनच ते करावे लागते. आजच्या काळाच्या सामाजिक कल्पनांच्या झरोक्यातून गतकालीन कलाकृतीचे मुल्यमापन केल्यास आपण त्या कलाकृतीस योग्य न्याय देवु शकणार नाही. या दृष्टीने विचार केल्यास गितेमध्ये चार वर्णांची कर्तव्य सांगितलेली आहेत त्यावर ज्ञानेश्वरांनी ज्या ओव्या रचल्या त्या वरून सामाजिक स्थितीवर प्रकाश पडतो.

तैचि चारी वर्ण । जरी पुरुषी कोणा ।
...... तरी कृती वर्न तया । अधिते याचि ।।

वर निर्देशित ओव्यातून विशिष्ट जातीचा किंवा वर्णाचा अपमान करण्याचा ज्ञानेश्वरांचा हेतू नव्हता, तर ते उल्लेख तत्कालीन समाज कल्पना संबंधीचे होते. त्यावेळची समाजव्यवस्था त्यांनी यामधून चित्रीत केली आहे.

वेदपठनाचा अधिकार फक्त तुटपुंज्या ब्राह्मणांना आणि श्रवणाचा अधिकार केवळ त्रिवर्णीयांना असा दंडक सर्वत्र रूढ झाला होता. त्रिवर्णीयांना मिळालेल्या या अधिकारामुळे अठरा पगड जातीतील स्त्री पुरुष वेद ज्ञानापासून वंचित झाले होते. तेव्हा वेदाची ही

कृपणता ज्ञानेश्वरांना मान्य होणे अशक्य नव्हते, म्हणून त्यांनी सर्वांभूती परमेश्वर भेटला असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

जे जे दिसे भूत । ते ते मानिजे भगवंत ।।

अशी प्रतिज्ञा त्यांनी केली आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या काळात चातुर्वर्णाचे स्तोम खूपच माजले होते. कर्मकांडाचे प्राबल्य व परमेश्वर प्राप्तीसाठी संसारातील जपजाप्य, होमहवन, यज्ञयाग इत्यादी कर्म कमी करावे व सर्वांना अनुसरण्यास सोपा असा भक्तीचा सुगम सोपारा खुला करून द्यावा ही ज्ञानेश्वरांची मनोमन इच्छा होती. यादृष्टिने पसायदान लक्षणीय आहे.

ज्ञानेश्वर कालीन समाजामध्ये मदिरा भोवती प्रदक्षिणा घालणे, देवापुढे पिडा, दक्षिणा ठेवणे, वारक-यांना एकमेकांना उचलून उर लावून भेटणे, देवदर्शन झाले तरी पुढून कळसाचे दर्शन घेणे व देवदर्शन घेतल्याचे समाधान मानणे, इत्या प्रथा रूढ होत्या. त्याचप्रमाणे लोकांच्या मनोरंजनासाठी व आपला उदरनिर्वाह भागविण्यासाठी डोंबा-याचे खेळ केले जात. दोरी वरून धावणे, गारुडी नागाला फणा काढायला लावून खेळ करीत असत. कापडाच्या पुडक्यातून किंवा रस्त्यावरून गि-हाईक आकर्षित करून कापडाचे तागेच पुन्हा पुन्हा उलगडून दाखविण्याची पध्दत रूढ होती. ज्योतिष्याकडुन भविष्य जाणून घेण्याकडे लोकांचा कल मोठ्या प्रमाणावर होता. प्रतिव्रताचे प्राबल्य व पावित्र्य ही एक सामाजिक दृष्ट्या महत्वाची बाब मानण्याचा प्रभात सर्वत्र प्रचलित होता. पडवीची वारी सर्वच वारक-यांना मोक्षाची वारी वाटत असे. समुद्रापासून ढग निर्माण होतात ही शास्त्रीय उपपत्ती लोकांना ठाऊक होती.

ज्ञानेश्वरी कालीन शेती सुध्दा मोठ्याप्रमाणात अस्तित्वात होती. द्राक्षाच्या वेलीला मांडव घातल्यामुळे भरपूर फळे येतात, हे ज्ञान त्या काळी अवगत होते. गायांचे श्वापदापासून रक्षण करण्यासाठी गाया भोवती परकोट बांधलेले असत. स्त्रिया सौंदर्य प्रसाधने वापरत असत, त्यामध्ये मोत्यांच्या दागिन्यांचा समावेश होता. मनोरंजनासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची वाद्ये वाजवली जात असत.

यावरून ज्ञानेश्वरांचे तत्कालीन समाज निरिक्षण किती सुक्ष्म होते हे लक्षात येते. समाजाचा सर्वात लहान घटक म्हणजे कुटूंब. माणसाचा बराचसा वेळ घरात जातो. या घराचे, स्वयंपाक घराचे, संसारोपयोगी वस्तूंचे दाखले ज्ञानेश्वरीत येतात. विविध वस्तूंचे दाखले ज्ञानेश्वरीत येतात. शिक्षणापूर्वीच स्त्री स्वयंपाक घरातील झाकपाक करीत असे. स्वयंपाक घरातील नेहमीच उतू गेलेले दूध , दुध जाणिव पूर्वक केलेल्या होमाची योग्यता प्राप्त करू शकत नाही किंवा जन्मात बुडून मरणे म्हणजे देह अर्पण म्हणता येणार नाही असे घरगुती , स्वयंपाक घरातील दाखले ज्ञानेश्वरीत येतात.

कर्मयोगाचे विवेचन करतांना तत्कालीन समाजात रूढ असणा-या उपासनामार्गाची ज्ञानेश्वरांना आठवण होते. प्रतिदिनी वेगवेगळ्या देवदेवतांची पूजा मंत्रतंत्र विद्या, प्रतिदिनी वेगवेगळ्या देवदेवतांची पूजा करण्याची पध्दत त्या काळी दिसते. नग्न साधू व पाखंडी आणि नास्तिक लोक सर्वत्र आढळून येतात. अज्ञानी लोकांच्या धर्मभोळेपणाचा फायदा घेऊन भूतबाधा काढणारे मंत्रज्ञ त्या काळात दिसतात. प्रश्नावरून अनुमान काढणारे मांत्रिक – पंचाक्षरीही त्या काळात आढळून येतात.

भाकड्या आचार –विचारांचा पगडा तत्कालीन समाजावर अधिक होता. पायाळू माणसाच्या डोळ्यात अंजन घातले की, त्याला गुप्त धन दिसते या समजुतीचा ज्ञानेश्वरांनी वारंवार उल्लेख केला आहे. विवाहात वधू – वरां बरोबरच व–हाडी मंडळींनाही लुगडी – सेली घेतली जात असत. शेतात खत घालण्याचे पध्दत, कुळाने शेती करण्याच पध्दत त्या काळी दिसून येते. गिता भाष्यात येणा–या अशा प्रकारच्या विविध दृष्टांतातून साहित्यिक ज्ञानेश्वराचे दर्शन घडते. त्याच बरोबर तत्कालीन समाजाचे आचार– विचार, रूढी, परंपरा , श्रध्दा, सण–उत्सव, चालिरिती इत्यादी गोष्टींचा उलगडा होतो.

निष्कर्ष :– उपरोक्त विवेचनावरून ज्ञानेश्वर कालीन सामाजिक विचारांचा आढावा घेतल्यास असे निर्देशनास येते की, व्रत वैकल्य, कर्मकांड, यज्ञयाग, देवदेवता, चातुर्वर्ण्य मराठी भाषेत अभिव्यक्ति या बरोबरच उपकारक अशा मानवी गुणांचे संकीर्तन आणि विघातक गुणांचा निषेध त्यांनी हिरीरिने केला. समाजातील श्रेष्ठांपासून कनिष्ठांपर्यंत , पंडितांपासून अज्ञानी लोकांपर्यंत सारा समाज भक्तिच्या एका सुत्रात बांधला. जातिभेद रहित विचारांचा पुरस्कार ज्ञानेश्वरांनी केला. इये मराठीचिये नगरीत ब्रम्ह विद्येचा सुकाळ व्हावा आणि प्रत्येकाला अवघाचि संसार सुखाचा करता यावा यासाठी भक्तिची सोपी वाट त्यांनी दाखविली. त्यामुळे सामान्य माणसाला आत्मविकासाचा मार्ग सापडला. ज्ञानेश्वरांचे हे प्रबोधन महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाला पुढे बराच काळ प्रेरणा देत राहील यात शंका नाही.

संदर्भग्रंथ :–

1. दांडेकर मामासाहेब – सार्थ ज्ञानेश्वरी, वारकरी शिक्षण संस्था, आळंदी देवाची, पुणे, बारावी आवृत्ती, सन 1921
2. पाटील सुषिला– इये मराठीचिये नगरी , मेघा पब्लिकेशन, अमरावती
3. सरदार गं.बा. – संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रृती, लोक वाङ्मय गृह, मुंबई, चौथी आवृत्ती 1982
4. सहस्त्रबुध्दे अनिल – ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार, दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे, आवृत्ती एप्रिल 2005

000

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

UGC Approved J.No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. केशव सिताराम गोरे

Of (संशोधक विद्यार्थी) जे.जे.टी. विश्वविद्यालय, झुन्झुनु, राजस्थान

has published a paper on संत ज्ञानेश्वरांची थोरवी

Monthly Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on" Samiksha" Published on Dated 5, March - 2018.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Prof.Dr.Sanjay J. Kothari
Editor (Social Sciences)
G.S.Tompe Arts Comm,Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

2012

(Special issue)

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Samiksha

Vol-01

March - 2018

| Editor |

Prof.Virag S.Gawande Dr.Sanjay J. Kothari

Dr. Dinesh W.Nichit

Published By

Sant Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati

&

Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Scanned with OKEN Scanner

26) महात्मा गांधीचा ग्रामीण विकासाबाबत दृष्टीकोण || 87
प्रा.अतुल.एन खोटे,रिसोड

27) महाकवी भारवीप्रणित किरातार्जुनीयम् महाकाव्यातील दंडव्यवस्था || 88
कु.वैशाली वसंत बेडेकर (जोशी),यवतमाळ

28) महात्मा गांधीला अभिप्रेत असलेला ग्रामीण समाज || 95
डॉ. अरविंद जोशी,वलगांव

29) उत्तरआधुनिकतावाद || 96
प्रा. अनंत आ. शिंदे

30) महिला सक्षमीकरण बचत गटाचे योगदान आणि महिला आर्थिक विकास मंडळाची भूमिका || 98
प्रा.डॉ. निता आर. गिरी , तिवसा जि. अमरावती

31) घरकाम करणा-या (मोलकरीण) महिलांच्या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन || 100
(विशेष संदर्भ : अमरावती शहरातील अर्जुननगर परिसर)
प्रा. डॉ. सुभाष के. पवार ,नांदगाव पेठ. ता. जि. अमरावती.

32) संत ज्ञानेश्वरांची थोरवी || 105
केशव सिताराम गोरे

33) चंद्रपुर जिल्ह्यातील पंचायती राज्य संस्थांमध्ये स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग व बदलते राजकीय प्रवाह || 107
प्रदीप शंकर पाटील उमरेड जिल्हा. नागपुर

34) खेळ आणि योगासनाचे शालेय विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वावर होणारे सकारात्मक परीणाम || 109
प्रा. मिनु जि. शेंडे, यवतमाळ

35) जागतिक साहित्यात मराठी ग्रामीण साहित्याचे योगदान व विशेष || 112
प्रा.अतुलकुमार खाडे दारव्हा

36) Dr. Ambedkar's Vision of Empowerment of Women || 114
Dr. Suresh B. Bijawe,*Morshi*

37) बालकामगार आणि मानवी हक्क || 119
प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख, खडकी, अकोला

38) 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर' यांचे शैक्षणिक विचार || 122
डॉ.मीनाक्षी नंदकुमार मोरे , नागपोटी.

39) भारतीय संस्कृतीतील संगीत परंपरा व शिक्षण || 125
प्रा. अमोल द. पाझडे, अमरावती

32

संत ज्ञानेश्वरांची थोरवी

केशव सिताराम गोरे
(संशोधक विद्यार्थी)
जे.जे.टी. विश्वविद्यालय, झुन्झुनु, राजस्थान

==========***********=======

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी असून संत ज्ञानेश्वरांपासून तर संत गुलाबराव महाराजापर्यंत अनेक प्रकारच्या संतांची परंपरा आपल्या महाराष्ट्राला लाभली आहे. महाराष्ट्रातील सर्व संतांनी आपआपल्या कार्याची दिशा तत्कालीन परिस्थितीला सामोरे ठेऊन निश्चित केली. जात–पात, काळ–वेळ, विधी–निषेध याचे कुठलेही बंधन न ठेवता, त्यांनी समस्त मानव समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले.

जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले।
तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा।।

अशी समाजाविषयी भूमिका आमच्या संतांची होती. म्हणूनच हे संत वेगवेगळ्या जातीचे असून सुध्दा समाजाच्या हृदयात त्यांना अढळ स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील संतांनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थीती विरूध्द आपला संघर्ष सुरू ठेवला. हे करत असतांना त्यांना फार हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. कारण त्यांच लढणं हे समाजातील अनिष्ट रूढी–परंपरा, चालीरिती, प्रथेविरूध्द होत. धार्मिक कार्याच्या माध्यमातून रूढी–परंपरेने भरडल्या गेलेल्या समाजाला थोपट मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न तत्कालीन संतांनी केला. राजकीय क्रांती करणे सोपे असते, कारण, ते परकीयाशी झगडावं लागते. पण सामाजिक क्रांती करणे खुप कठीण असते. कारण या ठिकाणी स्वकीयाशीच झगडावं लागते. अनेक वर्षांपासून अंधश्रध्दा, रूढी, परंपरेचे पडलेले पुट खरडून काढावे लागतात आणि हे काढत असतांना असंख्य वेदना होतात. मग वेदनेने विव्हळणारा हा समाज त्या संत, समाजसुधारका विरोधात संघर्ष करण्यास उभा ठाकतो. परंतु महाराष्ट्रातील संतांनी तत्कालीन समाजाच्या डोळ्यात ज्ञानरूपी अंजन घालून अज्ञानरूपी अंधःकार नाहीसा केला.

संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या काळात सामाजिक परिस्थिती विरूध्द ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून लढा देण्याचा प्रयत्न केला. संस्कृत मध्ये असलेली गीता मराठीच्या रूपाने ज्ञानेश्वरीमध्ये अलंकारीक स्वरूपात आपणास पहावयास मिळते. त्या ज्ञानेश्वरांची थोरवी त्यांच्या कार्यावरून आपल्या लक्षात येईल.

उद्देश

१. ज्ञानेश्वरांची थोरवी अभ्यासणे
२. ज्ञानेश्वरी हा आनंद देणारा ग्रंथराज म्हणून ज्ञानेश्वरांचे विचार अभ्यासणे.
३. ज्ञानेश्वरांचा बहूजन समाजाविषयी असणारा जिव्हाळा अभ्यासणे.

१. नित्यनुतन आनंद देणारा अक्षर ग्रंथराज :–

भगवद्गितेची थोरवी वर्णन करतांना ज्ञानेश्वर महाराजांनी शंकर पार्वतीच्या संवाद रूपाने जे सांगितले ते त्यांच्या ज्ञानेश्वरी टिका ग्रंथालाही लागु पडते. शंकर गितेचे सारखे चिंतन करीत बसलेले पाहून पार्वतीला विस्मय वाटला म्हणून तिने त्याबद्दल शंकरांना प्रश्न केला. त्या प्रश्नांचे उत्तर देतांना शंकर म्हणतात –

"हरू म्हणे नेणिजे। देवी
जैसे का स्वरूप तुझे ।
तैसे नित्यनुतन देखिजे ।
गीतातत्व।।"

हाच दाखला घेवून ज्ञानेश्वरी देखील प्रत्येक वाचनाच्यावेळी नित्य नुतन दिसते. ज्या ग्रंथाचे संथपणे चर्वन करून आत्मसात करायचे म्हणून केले आहे. त्या अक्षर साहित्यापैकी ज्ञानेश्वर हा ग्रंथराज आहे. हा ग्रंथ वाचनाला शेवटी पराकोटीला जावून पोचतो.

२. ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयाची प्रेरणा:–

ज्ञानेश्वरीचा विचार करतांना हा ग्रंथ [illegible] ध्येयाच्या पूर्तीसाठी लिहीला गेला [illegible]. ज्ञानेश्वर एका अभंगात आपल्या [illegible] वादात ते वर्णन अवघा संसार सुखाचा करीन आणि तिन्ही लोकांमध्ये

D. Patil Social Work College Code 225 ... AHMEDNAGAR

आनंद भरीन असे करतात. तिच तळमळ ज्ञानेश्वरी लेखणासाठी दिसते. ज्ञानेश्वरीच्या काळात संस्कृत मध्ये ग्रंथ लेखन करणे हे पांडित्याचे लक्षण समजत. ज्ञानदेवांना संस्कृत भाषा चांगल्याप्रकारे अवगत असूनही तत्कालीन प्रथेला फाटा देवून जनतेच्या कळवळ्यापोटी त्यांनी प्राकृतात रचना केली. त्यामुळे येणारा कमी पणा त्यांनी स्विकारला. या उदार बुध्दीने ज्ञानेश्वर संजीवनास बसले. संपूर्ण विश्वात स्वधर्म रूपी सुर्याचा उदय व्हावा व ज्यांना संस्कृत भाषा येत नाही त्यांनाही ब्रम्हविद्या प्राप्त व्हावी म्हणून त्यांनी पाकृतात रचना केली. अध्यात्मक विद्येचे ज्ञान लोकांतील समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत पोहचले जावे या उदार बुध्दीने त्यांनी सुबोध अशा प्राकृतात ज्ञानेश्वरीची रचना केली.

३. सोलिव सुखाचा आनंद :–

'माझ्या कविता वाचणे म्हणजेच कशी चिरूट ओढणे नव्हे', असे म्हटले ते ज्ञानेश्वरीला लागू आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सामान्य करमणूकीसाठी वाचल्या जाणाऱ्या कथा, कादंबऱ्या सारखा नाही. असे असले तरी तिच्या वाचनाने, मननाने व श्रवणाने करमणूक होते. पण ती फार उच्च दर्जाची असते. तीच्या वाचनीत आनंद आहे, पण तो महानंद आहे. केवलानंद, सोलिवसुखाचा आनंद आहे.

७०० वर्षापूर्वीची मराठी भाषा व तिची भाषीक मोल समजून घेतांना आरंभी थोडा त्रास होतो खरा पण फणसाचे वरील काटे काढल्यानंतर आत जसे गोड गरे असतात त्याचाच लाभ ज्ञानेश्वरी वाचतांना येतो. ज्ञानेश्वरीतील आनंद अतिंद्रिय स्वरूपाचा सोलीव, निर्भिड सुखाचा लोकोत्तर आनंद ज्ञानेश्वरी वाचतांना लाभतो व जे लोक वैश्यीक भोगातच गोडी मानून बसले आहेत त्यांना विषयातील आनंदाच्या पलिकडे अतिंद्रिय आनंद मिळविण्याचे साधन ज्ञानेश्वरांनी उपलब्ध करून दिलेले आहे. रामजनार्धन यांनी ज्ञानेश्वरीच्या प्रसिध्द आरतीत वर्णन केल्याप्रमाणे भगवंताचे गुण वचन अनुभूतीमुळे मनुष्य उच्च जीवनात पोहचू शकले, त्या अनुभवाच्या प्रत्ययाचा ज्ञानेश्वरी हा सात्वीक ग्रंथ आहे.

निष्कर्ष

ज्ञानेश्वरांची थोरवी महान आहे. ज्ञानेश्वरी हा नित्यनूतन आनंद देणारा ग्रंथराज आहे. ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयाची प्रेरणा जनतेच्या कळवळ्यापोटी आहे. ज्ञानेश्वरीमधून सोलिव सुखाचा आनंद वाचकांना प्राप्त होतो. म्हणून ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ महान असून, त्यामुळे ज्ञानेश्वरांचे व्यक्तिमत्व विशेष असे प्रेरणादायी ठरते.

संदर्भ

१. ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी, साखरे महाराज, आळंदी देवाची

Printing Area

Special Issue Area March-2018

International Multilingual Research Journal

ISSN 2394-5303

12/17-18

Social Reformer :
Dr.Babasaheb Ambedkar

College Code 225

Prof. Dinesh Jaronde

39) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदु कोड बील
डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड ता.रिसोड जि.वाशिम || 139

40) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदु कोड बिल
प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख, खडकी, अकोला || 142

41) बुध्द आणि त्यांच्या धम्मा बद्दल डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचा व्यावहारिक दृष्टीकोण
प्रा. सुजाता प्र. केने, अकोला || 145

42) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची राजकारणाविषयीची भूमिका
प्रा. डॉ. सुनील शिवलाल राठोड,कारंजा (लाड) जि. वाशिम || 148

43) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य
सहा. प्रा. सुशील अ. वानखडे, शिवणी-कुंभारी, ता.जि. अकोला- || 151

44) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदु कोड बिल
प्रा.डॉ.उज्ज्वला रावसाहेब पाटील, कराड || 153

45) डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार
सहा. प्रा.डॉ. उमेश आर. घुमाळे, अकोट. || 157

46) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी
प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार, जि. गडचिरोली || 160

47) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व शिक्षण
प्रा.डॉ.विजय प्रकाश जाधव, वाशिम. || 163

48) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक दृष्टी
डॉ. विजया यादवराव गेडाम, चंद्रपूर. || 165

49) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व मूलभूत हक्क
विश्वनाथ हणमंतराव पवार || 168

50) डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही
डॉ.शिवप्रसाद पंजाबराव घावाळ, जनार्दन सुकरी || 172

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola

40

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदु कोड बिल

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, चादकी, अकोला

प्रस्तावना :

हिंदु धर्मातील अनेक धार्मिक ग्रंथांमुळे, धर्मशास्त्र व मनुस्मृतीमुळे स्त्रियांवर हजारो वर्षांपासून अन्याय केला जात होता. त्यांना धर्माने गुलाम करून अज्ञान ठेवले होते रुढी परंपरांनुसार त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले होते त्यांचे सर्व जिवन पुरुषांवर अवलंबून ठेवले असल्याने त्यांना संपत्ती अधिकार नाकारले होते म्हणून त्यांची कोणतीच प्रगती होत नव्हती. पतीच्या निधनानंतर तिने एकतर सती जावे, अथवा आपले सर्व जिवन त्या चितेलाच अर्पावे. तिला वयाचे एखादा मुलगा दत्तक घेण्याचा, पुनर्विवाह करण्याचा किंवा पतीच्या संपत्तीत वाटणीचा अधिकार नसल्याने तिला आपले जिवन अंध हाल अपेष्टा सहन करत जगावे लागे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु धर्माचा अत्यंत चिकित्सकपणे अभ्यास केलेला होता. त्यांनी हिंदु धर्मातील स्त्रियांच्या उन्नतीचा व अवनतीची गंभीर विचार व चिंतन केलेले होते. त्यांच्या मतानुसार हिंदु स्त्रियांचे जिवन उध्वस्त करण्याचे काम धर्मग्रंथांनी व मनुस्मृतीने केले आहे म्हणून सामाजिक विषमता निर्माण करणारी आणि दलितांवर व स्त्रियांवर अन्याय करणारी मनुस्मृती बाबासाहेबांनी १९२७ मध्ये महाड येथे जाळून टाकली होती. समाजात स्त्रियांना समानता व अधिकार दिल्याशिवाय त्यांची कोणतीच प्रगती होणार नाही म्हणून त्यांनी त्यासाठी हिंदु कोड बिल कायदेमंडळात मांडले होते.

उद्दिष्टे :

१) डॉ. बाबासाहेबांनी आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या उन्नतीच्या संदर्भात अभ्यास करणे.

२) हिंदु धर्मातील स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

३) हिंदु कोड बिलास विरोध व हिंदुंची मानसिकता यांचा अभ्यास करणे.

४) हिंदु कोड बिलातील तरतुदींचा अभ्यास करणे.

हिंदु कोड बिल :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशात लोकशाही स्थापन झाली. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व याचा प्रसार होऊ लागला समाजात स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांचे अधिकार या बाबत जागृती निर्माण होऊ लागली. त्यांच्या बाबतीत वारसा हक्क, विवाह, संपत्ती इ. बाबत विचार विनिमय करण्यासाठी व त्यांना बंधनातून मुक्त करण्यासाठी सरकारने १९४१ मध्ये हिंदु कोड कमिटी स्थापन केली सर्व हिंदु कायद्याचे संहितीकरण करून स्त्रियांच्या बाबत सर्वांना एकच कायदा करावा हे या कमिटीचे काम होते. या कमिटीने प्रश्नावली तयार करून अनेक स्त्रियांची संघटनांचे व समाजसुधारकांचे मत लक्षात घेऊन एक विधेयक कायदेमंडळात मांडले परंतु सनातनी हिंदुंनी मोठा विरोध केला व त्यात काही दुरुस्त्या सुचविल्या. सरकारने १९४४ मध्ये पुन्हा हिंदु कोड कमिटीचे पुनरुज्जीवन करून सर बेनेगल नरसिंहराव यांच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी स्थापन केली. या कमिटीने हिंदु कायद्याचा मसुदा तयार केला. त्याच वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर देशाचे कायदेमंत्री होते त्यांनी या मसुद्याचा अभ्यास करून त्यात कायदेशीर काही बदल करून हे विधेयक कायदेमंडळात मांडण्याचे होते व ते पास करून घेण्याची जबाबदारी महामानव बाबासाहेबांवर होती. त्यांनी याचा संपूर्ण अभ्यास करून प्रकृती चांगली नसतांना देखील मसुद्यास योग्य कायद्याचे स्वरूप दिले व ते कायदेमंडळात मांडले या बिलातील महत्त्वाच्या तरतुदी खालील प्रमाणे होत्या.

हिंदु धर्मातील स्त्रियांचे स्थान :

भारतातील सर्वात प्राचीन धर्म म्हणून हिंदु धर्मास ओळखले जाते. प्राचीन काळात स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर अधिकार होते समाजात त्यांना प्रतिष्ठा होती. मनुपूर्व काळात स्त्रियांना शिक्षण ज्ञान घेण्याचे व वेद वाचण्याचे अधिकार होते कौटिल्याच्या काळात त्यांना घटस्फोटाचा, पुनर्विवाहाचा अधिकार होता परंतु नंतरच्या इ.स. १ पर्यंत शुंग राज्याच्या काळात मनुस्मृती लिहिली गेली व स्त्रियांवर अनेक प्रकारची बंधने टाकण्यात आली याच काळात जातीपाती मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली होती. सर्व धर्मांवर व समाजावर पुरोहितांचे वर्चस्व झाले. पारंपारिक व्यवस्थेचा मूळ पाया स्त्रिया होत्या स्त्रियांनी योग्यवरोबर विवाह करण्यावर बंदी टाकण्यात आली त्यांचे सर्व अधिकार हिरावून घेण्यात आले त्यांना पुनर्विवाह, दत्तक, घटस्फोट, शिक्षण याचा बंदी टाकण्यात आली एकदा ब्राह्मणी धर्माचा उदय झाल्याने

Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

होत्या. जर,आपण हे बिल पास केले तर अनेकांचा रोष पत्करावा लागेल व सहानिकाय पक्षाचा पराभव होईल या भितीमुळे त्यांनी बिलास तात्पुरत्या स्वरुपात विरोध केला तर तिसरे विरोधक चातुर्वर्ण व्यवस्था मानणारे लोक होते त्यांच्यामतानुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे शुद्र असून त्यांना आपल्या हिंदु धर्मात सुधारणा करण्याचा कोणताच अधिकार नाही. त्यामुळे या बिलास त्यांनी जास्तीत जास्त विरोध केला. या सर्वांचा परिणाम असा झाली की, कॉंग्रेसने कायदेमंडळात हे बिल बहुमताने फेटाळले.

१९५२ मध्ये कॉंग्रेस पक्षास बहुमत मिळाले व देशाचे पंतप्रधान पुन्हा श्री. पंडित जवाहरलाल नेहरु झाले त्यांनी सुरुवातीस बाबासाहेबांना या बिलासाठी पाठिंबा दिला होता त्यांना हे बिल पास करुनच घ्यायचे होते परंतु पुन्हा त्यास ज्यास्त विरोध होईल म्हणून त्यांनी या बिलाचे खालील प्रकारे चार भाग करुन १९५५ व ५६ मध्ये कायदेमंडळात पास करुन घेतले.

१) हिंदु विवाह कायदा. १९५५
२) हिंदु वारसा हक्क कायदा. १९५६
३) हिंदु अज्ञान व पालकत्व कायदा. १९५६
४) हिंदु दत्तक व पोटगी कायदा. १९५६

वरील कायद्यानुसार हिंदु धर्मातील सर्व कायद्याचे संहितीकरण करुन स्त्रियांच्या बाबत सर्वांना एकच कायदा लागु झाला. हजारो वर्षांपासूनचा स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार बंद होण्यास मदत झाली. हे बिल म्हणजे महिलांच्या स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा होता. बिल उशिरा पास झाले असले तरी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा व अधिकाराचा सूर्य या द्वारे उगवण्यास सुरुवात झाली होती असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

हिंदु धर्मातील अनिष्ट रुढी व परंपरा या सर्व धर्मशास्त्रे व मनुस्मृती यावर अवलंबून आहे. सामाजिक विषमता, स्त्रियांची मानसिक व धार्मिक गुलामगिरी तसेच चातुर्वर्ण व्यवस्था सनातनी लोकांना मान्य असल्याने त्यांनी कायम धर्मसुधारणेस व सामाजिक सुधारणेला विरोध केला आहे. म. फुले यांनी १८४८ मध्ये पहिली स्त्रियांसाठी शाळा सुरु केली तसेच अनाथ बालकाश्रम बालहत्या प्रतिबंधक गृह ची स्थापना केली होती त्यावेळी त्यांना फार मोठा विरोध सहन करावा लागला होता. आमचा धर्म बुडाला म्हणून अनेक पुरोहित स्त्रियांची भयानक परिस्थिती, पुनर्विवाह, दावा, घटस्फोट, शिक्षण इ. बंदी मुळे त्यांना समाजात कोणत्याच प्रकारचे स्थान नव्हते म्हणून बाबासाहेबांनी त्यांच्या विकासासाठी हे बिल मांडले होते. हिंदुचे सामाजिक व धार्मिक आचार विचार तसेच चालीरीती यांना आधुनिक रुप देणे हे या बिलाचे प्रमुख ध्येय होते.

हिंदु कोड बिलामध्ये हिंदु, बौध्द, जैन व शीख इ. धर्मांचा अंतर्भाव केलेला होता. कारण हे सर्व धर्म मुळ भारतीय धर्म होते व ते भारताच्या संस्कृती मधुन तयार झालेले होत. म्हणून सर्व धर्मांना एकच कायदा लागु व्हावा असे बाबासाहेबांना वाटत होते. परंतु ज्या प्रमाणे हिंदु सनातनी लोकांनी जसा विरोध केला तसाच विरोध इतर जैन व शीख नेत्यांनी केला. आपल्या धर्मात हस्तक्षेप नको असे त्यांना वाटत होते या वेळी त्यांनी आपल्या स्त्रियांच्या कल्याणाचा विचार केला नाही. याचे दुःख बाबासाहेबांना झाले. विशेष म्हणजे ज्या स्त्रियांसाठी बाबासाहेबांची बिल पास करुन घेण्यासाठी तळमळ चालु होती त्या स्त्रियांनीच त्यांच्या विरोधी घोषणा कराव्यात हि बाब विचार करण्यासारखी होती. कदाचित त्यांच्या अज्ञानामुळे किंवा दबावापोटी त्यांनी या बिलास विरोध केलेला आढळतो. पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरु यांनी सुरुवातीस बिल पास होण्याचे संकेत दिले होते परंतु सनातनी नेत्यांनी कायदेमंडळात त्यास विरोध करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी दोन प्रकारचा विचार केलेला आढळतो एकतर आपण हजारो वर्षांपासून स्त्रियांना कोणत्याच प्रकारचे अधिकार व स्वातंत्र दिलेले नाहीत त्यांना या द्वारे जर अधिकार मिळाले तर सामाजिक व कौटुंबिक अशांतता निर्माण होईल. पुरुषांना काही किंमत राहणार नाही आणि ते आपले आदेश पाळणार नाहीत याची भिती त्यांना वाटत होती. तसेच कॉंग्रेसच्या नेत्यांनी पुढील निवडणुकीचा विचार केला. जर आपण हे बिल पास केले तर आपणास बहुमत मिळणार नाही. परंतु निवडणुका झाल्यानंतर या बिलाचे चार भाग करुन त्यांनी कायदेमंडळात बिल पास केले. म्हणजेच एकंदर प्रत्येकाने आपल्या स्वार्थी धोरणाने हे बिल फेटाळून लावले होते.

बाबासाहेबांना स्त्रियांबाबत मोठी तळमळ होती त्यांनी कोणत्याच जातीचा व धर्मांचा या बाबत विचार केलेला नव्हता भारतातील सर्व स्त्रियांचे प्रश्न समान आहेत असे त्यांना वाटत होते. अत्यंत परिश्रम करुन प्रकृती अस्वस्थ असतांना देखील त्यांनी या बिलाचा योग्य अभ्यास केला व कायदेमंडळात उपस्थित होणाऱ्या सर्व प्रश्नांना उत्तरे दिली. तरी देखील बिल पास होऊ शकले नाही. म्हणून त्यांनी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. १९५१ मध्ये हिंदु कोड बिल नाकारले हे निश्चित होते परंतु १९५५ व ५६ मध्ये या बिलाचे चार भाग करुन वेगवेगळ्या स्वरुपात पास करण्यात आले

12/17-10

Reena Mehta College of Commerce and Management Studies

(AFFILIATED TO UNIVERSITY OF MUMBAI)
(NAAC ACCREDIATED WITH B GRADE CGPA 2.40)
ISO CERTIFIED 9001:2015
GUJRATI MINORITY INSTITUTE

RMC REENA MEHTA COLLEGE

Department of Commerce and Management

Organizes

One Day Interdisciplinary International Conference on

Education for Future: Issues and Challenges

Date : 16 December 2017

Faculty / Research Scholar

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. प्रा. एस. एन. देशमुख of श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी [illegible] presented a paper in One Day Interdisciplinary International Conference on "Education for Future: Issues and Challenges" on 16 December 2[illegible] Department of Commerce and Management, Reena Mehta College of Commerce and Management Studies 150 Ft Road, Near Fly Over [illegible] Bhayander (W) Thane.

He/She presented/submitted his/her Research paper entitled ''आदिवासी शिक्षण'' and his/her Paper has been included [illegible] proceeding bearing the ROYAL - ISSN-2278-8158-IMPACT FACTOR - 4.42.

College Code 225

DR. SATINDER KAUR GUJRAL
Principal

Peer Reviewed Referred & UGC Listed Journal
(Journal No. 47037)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.42
www.sjifactor.com

Volume-VI, Issue-II
DECEMBER - MAY
2017-18

MARATHI/HINDI Part - I

ROYAL

Ajanta Prakashan

मराठी अनुक्रमणिका भाग - १

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	नाशिक जिल्ह्यातील शासकीय आदिवासी आश्रमशाळेतील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या शासनाच्या सुविधांचा अभ्यास खोटरे तुळशीराम चिमण डॉ. यु. पी. भडंगे	४७-४९
१३	जागतिकीकरणात भारतीय उच्च शिक्षणाची दिशा व दशा डॉ. भालेराव जे. के.	५०-५२
१४	आदिवासी शिक्षण प्रा. एस. एन. देशमुख	५३-५६
१५	तत्वज्ञान, समाजशास्त्र आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध प्रियंका सुभाष खरात	५७-५९
१६	उच्च शिक्षण धोरण : एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. डॉ. नामदेव सानप	६०-६४
१७	आहार-आरोग्य व पोषण शिक्षणाची वाढती गरज सहा. प्रा. प्रतिभा विष्णू आपार्डे	६५-६७
१८	भौगोलिक माहिती प्रणाली (G.I.S.) प्रा. सरवदे एम. पी.	६८-७१
१९	शिक्षण व जागतिकीकरण प्रा. डॉ. काशिद एस. व्ही.	७२-७३
२०	औरंगाबाद शहरातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींमध्ये कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५च्या जनजागृतीचा अभ्यास शारदा बनवासराव पाटिल डॉ. यु. पी. भडंगे	७४-७८
२१	शहरी, ग्रामीण विभागातील शिक्षण क्षेत्रातील समाजकार्याच्या संधी प्रा. सुनिता जगताप	७९-८१
२२	आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण: दृष्टीक्षेप प्रा. तुकाराम भवर	८२-८६
२३	योग शिक्षण आरोग्यासाठी वरदान डॉ. वंदना नामदेव बनकर	८७-९०

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

१४

आदिवासी शिक्षण

प्रा. एस. एन. देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना

कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील शैक्षणिक स्थिती कशी आहे यावरुन ठरविली जाते. यासंदर्भात आदिवासी समाजाचा विचार करता आदिवासी समाजात शिक्षणाची दुरवस्था असलेली दिसते. मोठ्या प्रमाणावर शैक्षणिक मागासलेपणा आदिवासी समाजात आढळतो. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील आदिवासींमध्ये ४७.१० टक्के साक्षरतेचे प्रमाण आहे तर महाराष्ट्रामध्ये आदिवासी लोकांची साक्षरता ५५.२१ टक्के आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील नंदूरबार जिल्ह्यात ४२.३ टक्के म्हणजे सर्वात कमी साक्षरता नोंदवलेली आहे. यावरुन स्पष्ट होते की आदिवासी जमातीत शिक्षणाचे प्रमाण खुप कमी आहे. त्यातच आदिवासी स्त्रियां व मुलींबाबत तर शिक्षणाचे प्रमाण आणखी कमी आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे डोंगराळ्यात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांना अजूनही शिक्षणाचे महत्त्व समजलेले नाही. शिक्षण घेतल्याने आपल्या जीवनात सुधारणा येतील असे त्यांना वाटत नाही. अनेक पालक आपल्या मुलांना शाळेतच घालत नाहीत. तर जी मुले शाळेत जातात त्यांची प्रगती अत्यंत सुमार दर्जाची असलेली दिसते. एकूण आदिवासी समाजातील शिक्षणाची दयनीय अवस्था असलेली दिसते. शासन व स्वयंसेवी संस्थानी आदिवासी समाजातील लोकांच्या शिक्षणाबाबत सातत्याने प्रयत्न करुनही आदिवासी लोकांतील शिक्षणाचे प्रमाण वाढत नाही. आदिवासी लोक शिक्षणाकडे चांगल्या दृष्टीने पहात नाहीत. तेव्हा आदिवासींच्या शिक्षणविषयक ज्या समस्या आहेत त्या समस्यांचे अध्ययन करणे गरजेचे ठरते.

भारतातील शिक्षणाचा पाया १८८२ मध्ये इंडियन एज्युकेशन कमिशनच्या स्थापनेनंतर घातला गेला. या कमिशनने आदिवासींना शिक्षण देण्याविषयी काही सूचना केल्या. १८८२-१९२० हा पहिला टप्पा मानला जातो. १९२१ नंतर दुसरा टप्पा मानला जातो. तीन प्रकारच्या शैक्षणिक संस्था या नंतर अस्तित्वात आल्या. त्या म्हणजे, डे स्कूल, दुसरा प्रकार बोर्डिंग स्कूल आणि तिसरा म्हणजे आश्रमशाळा. हे तीनही प्रकार आदिवासी भागात अस्तित्वात होते.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय घटनेने शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला. प्राथमिक शिक्षण ही राज्य सरकारची जबाबदारी झाली. १९५५ साली मूलभूत शिक्षणाच्या मूल्यांकनासाठी एका समितीची स्थापना केली गेली. प्रत्येक गावात किमान एक शाळा उघडण्याचे ध्येय सरकारपुढे होते. आदिवासी शिक्षणासाठी आश्रमशाळा काढण्याचे उद्दिष्ट नक्की करण्यात आले. आदिवासी भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी अत्यंत दुर्गम भागातही आश्रमशाळा सुरु करण्यात आल्या. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांकडून अशी शाळा चालविण्यास मान्यता असल्याने अशा शाळांचा आणि पर्यायाने शिक्षणाचा प्रसार सुरु झाला. आश्रमशाळांच्या बरोबरीने आदिवासी मुले आणि मुलींसाठी मुंबई, पुणे, नागपूर, अमरावती अशा विविध शहरांतून सरकारी वसतिगृहे उघडण्यात आली, त्यामुळे त्यांना पर्याय प्राप्त झाले.

घरात आणि आजूबाजूला शिक्षणासाठी पोषक असे वातावरण आदिवासींमध्ये नसल्याने प्रसिध्द सामाजिक कार्यकर्ते वै. ठक्करबाप्पा यांनी आदिवासींना मोफत भोजन, निवास तसेच त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा सार्वजनिक प्रसार व्हावा म्हणून आश्रमशाळेची कल्पना मांडली. प्राचीन गुरुकुलपध्दतीवर आधारित अशी ही पध्दत असून, या पध्दतीत शिक्षक-विद्यार्थी यांच्या एकत्र राहण्याने संपर्क वाढतो. १९२२ मध्ये गुजरातमधील भिल्लांच्या मीरखेडी या गावात पहिली आश्रमशाळा सुरु झाली. यावरून आणि विशेषत: आश्रमशाळेसारख्या योजनेतून आदिवासी शिक्षणास मोठे योगदान दिले आहे.

वासी शिक्षणक्षेत्राबाबत सर्वंकष प्रशासकीय धोरणांच्या अभावाने आदिवासींच्या शिक्षणविषयक समस्येने गंभीर रुप धारण केलेले आहे. वरील कारणे आदिवासींच्या शैक्षणिक समस्येसाठी कारणीभूत ठरलेली आहेत.

निष्कर्ष

सद्यस्थितीत आदिवासींचा मुलांना शाळेत पाठविण्यासंबंधचा कल सकारात्मक स्वरुपाचा आहे. शाळेत प्रवेश घेण्याचे वय सहा वर्ष आहे. पालकांनी दुर्लक्ष करणे, दारिद्र्य व जाणिवेचा अभाव ह्या महत्वपूर्ण कारणांमुळे आदिवासी मुलांना शाळेत दाखल होता येत नाही. बहुतेक आदिवासींकडून शासनाद्वारा शिक्षणाकरीता प्राप्त होणाऱ्या सवलती संदर्भात सकारात्मक अभिप्राय व्यक्त असुन अधिक प्रमाणात मोफत वह्या-पुस्तक वाटपाच्या सवलतीचा उल्लेख केलेला आहे. शासनाच्या व्यवसाय प्रशिक्षण योजनेचा लाभ प्राप्त करणाऱ्या आदिवासी मुलांचे प्रमाण कमी आहे. शैक्षणिक सवलतीमुळे काही अंशी प्रगती होऊ शकली असे काही अंशी आदिवासी मानतात. बहुतांश आदिवासी मुले अर्ध्यातच शिक्षण सोडुन देत असल्यामुळे शासनाद्वारा उपलब्ध करुन दिलेल्या शैक्षणिक सोयी सवलतींचा त्यांना फारसा उपयोग होत नाही. तसेच शैक्षणिक जाणिवांच्या अभावामुळे बहुतांश माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातही वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व विज्ञानासारख्या आधुनिक शिक्षणापासून आदिवासी कोसोदुर आहे. शासनाद्वारा विविध शैक्षणिक कल्याण कार्यक्रमांद्वारा आदिवासींना शिक्षण विषयक सोयीसवलती उपलब्ध करुन दिल्या जात असल्या तरी दुर्गम भागात आदिवासींचे वास्तव्य असल्यामुळे त्यांना या सोयी सवलतींचा फारसा उपयोग होत नाही.

संदर्भ

१) देवगांवकर शैलजा व देवगांवकर श.गो., आदिवासी विश्व, आनंद प्रकाशन, नागपूर, २००९.
२) धायाळ एस.पी., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, अरुणा प्रकाशन लातुर, २०११.
३) कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड प्रकाशन, २००९.
४) उंबरकर दिनकर, कोरकु आदिवासी, अद्वैत प्रकाशन आकोला, २००७.

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

15/17-18

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

UGC Approved J.No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख

Of श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला -

has published a paper on बालकामगार आणि मानवी हक्क

Special Issue on" Samiksha" Published Monthly Peer Reviewed International Research Journal on Dated 5, March - 2018.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Prof.Dr.Sanjay J. Kothari
Editor (Social Sciences)
G.S.Tompe Arts Comm,Sci College Chandur Bazar
Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal
Volume - VI, Issue - III, July - September - 2017
ISSN 2278 - 8158
Impact Factor - 4.42
(www.sjifactor.com)

AJANTA

Is Hereby Awarding This Certificate To

एस. एन. देशमुख

An Recognation of the Publication of the Paper Entitled

बालकामगार आणि मानवाधिकार

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004 Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Scanned with OKEN Scanner

16/11-18 16/11-18

(Special issue)
Vidyawarta®
Peer Reviewed International Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Samiksha

Vol-01
March - 2018

| Editor |

Prof.Virag S.Gawande Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By
Sant Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Kholdi, Amravati

Scanned with OKEN Scanner

26) महात्मा गांधीचा ग्रामीण विकासाबाबत दृष्टीकोन || 87
प्रा.अतुल.एन घोटे,रिसोड

27) महाकवी भारवीप्रणित किरातार्जुनीयम् महाकाव्यातील दंडव्यवस्था || 88
कु.वैशाली वसंत बेडेकर (जोशी),यवतमाळ

28)महात्मा गांधीला अभिप्रेत असलेला ग्रामीण समाज || 95
डॉ. अरविंद जोशी,जळगांव

29) उत्तरआधुनिकतावाद || 96
प्रा. अनंत आ. शिंदे

30) महिला सक्षमीकरण बचत गटाचे योगदान आणि महिला आर्थिक विकास मंडळाची भूमिका || 98
प्रा.डॉ. निता आर. गिरी , तिवसा जि. अमरावती

31) घरकाम करणा-या (मोलकरीण) महिलांच्या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन || 100
(विशेष संदर्भ : अमरावती शहरातील अर्जुननगर परिसर)
प्रा. डॉ. सुभाष के. पवार ,नांदगाव पेठ. ता. जि. अमरावती.

32)संत ज्ञानेश्वरांची थोरवी || 105
केशव सिताराम गोरे

33) चंद्रपुर जिल्ह्यातील पंचायती राज्य संस्थांमध्ये स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग व बदलते राजकीय प्रवाह || 107
प्रदीप शंकर पाटील उमरेड जिल्हा. नागपुर

34) खेळ आणि योगासनाचे शालेय विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वावर होणारे सकारात्मक परीणाम || 109
प्रा. रितु जि. शेंडे, यवतमाळ

35)जागतिक साहित्यात मराठी ग्रामीण साहित्याचे योगदान व विशेष || 112
प्रा.अतुलकुमार साठे दारव्हा

36) Dr. Ambedkar's Vision of Empowerment of Women || 114
Dr. Suresh B. Bijawe,*Morshi*

37) बालकामगार आणि मानवी हक्क || 119
प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख, खडकी, अकोला

38) 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर' यांचे शैक्षणिक विचार || 122
डॉ.मीनाक्षी नंदकुमार मोरे , धामोडी.

39) भारतीय संस्कृतीतील संगीत परंपरा व शिक्षण || 125
प्रा. अमोल द. पाडवे, अमरावती

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

37

बालकामगार आणि मानवी हक्क

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय,
खडकी, अकोला - ४४४ ००४

==========**********_______

प्रस्तावना :

भारतातच नव्हे, तर जगभरात बालकामगारांची समस्या प्राचिन काळापासून वर्तमान काळापर्यंत उग्र स्वरुप धारण करत आहे. निसर्गत: मानव व मानवेतर प्राण्यांना आपले जीवन सुखाने व्यतित करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. तरीही आपल्या स्वार्थापोटी अनेक कारखानदार, जमिनदार, हॉटेल मालक, कमीत-कमी मजुरीत जास्तीत जास्त काम करुन घेण्यासाठी सरासपणे बालकामगारांचा उपयोग करतांना दिसून येतात. पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचा जन्मदिवस १४ नोव्हेंबर बालदिन म्हणून भारतभर साजरा केला जातो. पं. नेहरुंना बालकांच्या सर्वांगिण विकासाची भविष्याची दुरदृष्टी होती. त्यासाठी त्यांनी बालकांच्या विकास योजनांचा कार्यक्रम राबवण्याचा प्रयत्न केला होता व तसा प्रकारचे कायदे त्यावेळेस करण्यात आले होते. नेहरुंची स्वत:ची इच्छा अशी होती आपला जन्मदिन बालदिन म्हणून साजरा करण्यात यावा.

प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत बालकल्याणासाठी कायदे निर्माण झाले असले तरी भांडवलदार, कारखानदार, हॉटेल व्यावसाईक, भिक्षा व्यवसाय करणारे व्यवसायिक, गुन्हेगार व अनैतिक धंदा करणारे गुन्हेगार हे स्वतःच्या फायद्यासाठी अन्यायाच्या व नियमबाह्य तत्वाने लहान मुलांकडून बेकायदेशीर कार्य करुन घेऊन वेठबिगारी करण्यास भाग पाडतात.

भारतात गेल्या सहा दशकांपासून १२ पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून विकासाच्या भरपूर योजना राबविल्या गेल्या असल्या तरी देशातील बालक हा मुलभूत घटक जो पुढे देशाचे भविष्य ठरविणार आहे तो आजही दुखी: व कष्टी असलेला दिसून येतो. बऱ्याचदा कुटूंबात आई-वडीलांकडून मुलांची उपेक्षा होते. त्यांना मारझोड केली जाते. खाजगी व्यवस्थेत मालक त्यांचे लैंगिक शोषण करतांना दिसून येतो. साहजिकच यामुळे भावनात्मक, शारीरिक व लैंगिक अत्याचाराची समस्या वाढत चालली आहे. तरीसुध्दा आपल्या देशात या समस्येकडे गेल्या दहा वर्षांपासूनच विचारवंताचे लक्ष गेलेले दिसून येते. जनता आणि प्रशासनाने अजूनही या समस्येकडे गांभीर्याने पाहिलेले दिसून येत नाही.

बालकांचे हक्क हा शब्द ऐकल्यास थोडा वेगळाच वाटतो. कारण जे वय बागडण्याचे असते, व कल्पनेच्या जीवनाचा आनंद घ्यायचे असते त्या वयात बालकांना हक्क म्हणजे काय हे कसे कळणार हा ही प्रश्न महत्वाचा आहे. विभक्त कुटूंब पध्दतीमुळे आज मुलांकडे लक्ष देण्यास पालकांना वेळ नाही. नौकरी करणारे पालक मुलांना पाळणाघरात सोडून जातात. मागे मुंबईमध्ये अशाच एका पाळणाघरात ठेवलेल्या मुलाला तेथील दाईने रस्त्याच्या कडेला एका व्यक्तिकडे सोपवून दिवसभर रस्त्यावर बसून भीक मागितल्याचा प्रकार उघडकीस आलेला आहे. अशा परिस्थितीत मुलांचा शारीरिक, मानसिक विकास कसा होणार हाही प्रश्न आहे. मुळातच पालक वर्ग समजूतदार नसल्यामुळे घरात बालकासमोरच त्यांची भांडणे, संघर्ष, वाद-विवाद चालू असतात. त्यामुळे साहजिकच याचा परिणाम मुलांच्या कोवळ्या मनावर होताना दिसून येतो.

आज संपूर्ण जगामध्ये मानवी हक्काबाबत चर्चा होताना दिसते मानवाला मानव म्हणून जगण्यासाठी महत्वाचे हक्क असले पाहिजेत. याचाच विचार करुन १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने ३ कलमांचा मानवी हक्काचा जाहिरनामा प्रसिध्द करुन जगातील सर्व राष्ट्रांनी या मानवी हक्काचा आदर केला पाहिजे असे स्पष्ट केले. भारतीय घटनेतही नागरिकांच्या मुलभूत हक्काचा समावेश करुन मानवी संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

भारतात बाल अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी २९ डिसेंबर २००६ रोजी बाल अधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. जो बालकांच्या हक्कासंदर्भात देशभरात योग्य नियंत्रण प्रस्थापित करेल अशी अपेक्षा आहे. तसेच भारतीय घटनेत कलम २१ (अ) नुसार ६ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यासंबंधी उल्लेख आढळतो. तसेच कलम ३९ (ई) नुसार अनउपयुक्त व्यवसायात बालकांना प्रवेश करण्यास भाग पाडू नये तसेच कलम ३९ (च) नुसार सर्वांना समान संधी व सुविधा देण्यासंबंधी सुतोवाच करण्यात आलेला आहे.

बालकांच्या हक्काबाबत संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे माजी महासचिव कोफी अन्नान म्हणतात. कि प्रत्येक बालकाच्या जीवनाची चांगली सुरुवात झाली पाहिजे. "प्रत्येकाला पायाभूत शिक्षण मिळाले पाहिजे तसेच प्रत्येक बालकाला आपल्या क्षमतेनुसार विकसित होता आले पाहिजे, त्यामध्ये जाती, लिंग, वर्ण, भाषा, प्रदेश या आधारावर भेदभाव होवू नये."

या कारण्यासाठी वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडून योग्यतेचे प्रमाणपत्र घ्यावे पाहिजे.

कलम ६९ नुसार योग्यतेचे प्रमाणपत्र जिल्हा शिकेल सर्जनकडून घेणे अनिवार्य आहे.

कलम ७१ नुसार काही अपरिहार्य कारणामुळे बालकामगाराला काम करणे अनिवार्य असल्यास दिवसातून साडेचार तासापेक्षा जास्त काम करता येणार नाही.

कलम ७२ नुसार बालश्रमीकांच्या कार्यविधिची सूचना प्रत्येक दिवसासाठी किती कालावधी बालश्रमिकांना काम करण्याची परवानगी दिली आहे. याबाबत संबंधीत कार्यालयाला सूचना देणे आवश्यक आहे.

कलम ७३ नुसार बालश्रमिकांचे रजिस्टर कारखान्याच्या व्यवस्थापकाने ठेवणे आवश्यक आहे व त्यात कामाचे तास, बालकामगाराच्या नावाची नोंदणी करणे आवश्यक आहे.

कलम ७५ नुसार वैद्यकीय तपासणी करून घेण्याचा अधिकार.

कलम ७६ नुसार राज्यसरकारला बालकामगार विषयक नियम करण्याचा अधिकार आहे.

कलम ८७ नुसार स्त्री व बालकामगाराबद्दल विशेष तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

समारोप :

२१ व्या शतकात मोठ्या प्रमाणात वैज्ञानिक प्रगती, नागरिकीकरण मानवतावाद इत्यादीचा विकास होत असला तरी लहान, मोठे असंघटीत कुटीर व पारंपरिक उद्योगात सरसकट जास्तीचा नफा मिळवण्यासाठी बालकामगारांचा वापर होत असल्याचे दिसून येते. बालकास संबंधीत कायद्याचा आधार घेऊन संबंधीत अधिकाऱ्याने बालकास काम लावणाऱ्या कारखानदार कार्यवाही करून अशा प्रवृत्तीला आळा घातला पाहिजे.

निष्कर्ष :

१) मानवी हक्क कायद्याने बालकामगारांची संख्या कमी झाली पण पूर्णतः यश प्राप्त झाले नाही.

२) बालमजूरी निर्मुलनासाठी सरकारने केलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावी होत नसल्याचे दिसते.

३) मानवी हक्काची स्थापना ही मुख्यत आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे झाल्याने देशात ती पूर्णतः प्रभावाने कार्य करत नसल्याचे दिसते.

४) बालकामगारांची माहिती आयोग स्वतः घेत नाही. तसेच बालकामगार म्हणून काम करून घेणाऱ्या मालकी किंवा कारखानदाराला कोणी नागरिकाने तक्रार केल्या शिवाय कार्यवाही करत नाही.

५) बालकामगाराला आपल्या हक्काची माहिती नसल्याने तो काम करत राहतो.

६) समाजातील अनेक वर्ग, धर्म, पंथ, जाति इ. पडद्याने मागास व अशिक्षित वर्गातील मुलांना नाईलाजास्तव बालकामगार म्हणून काम करावे लागते.

शिफारसी :

बालकामगार व मानवी हक्क या विषयावर संशोधन पेपर लिहतांना एक अभ्यासक या नात्याने मला खालील शिफारसी कराव्या वाटतात.

१) बालकामगाराच्या हक्काची माहिती शासनाने व मानवी अधिकार आयोगाने प्रत्येक शाळा व सार्वजनिक ठिकाणे, उदा. शाळा, ग्रामपंचायत, नगर परिषद या ठिकाणी लावून किंवा भित्तीपत्रकाच्या माध्यमातून द्यावी.

२) बालमजूरी ही पूर्णतः त्या बालकाची समस्या नसून त्या कुटुंबाची समस्या आहे, त्यामुळे कुटुंबातील दारिद्र्य निर्मुलनासाठी शासनाने प्रयत्न करावेत.

३) अनाथ पालकांच्या बालकास शासनाने शिक्षणाची, निवासाची सोय करून द्यावी. तसेच अनाथ आणाऱ्या आई वडिलांना व्यवसाय किंवा उपजिविकेचे साधन करून द्यावे.

४) बालकामगार निर्मुलनासाठी निर्माण केलेले कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी.

५) समाजाने, समूहाने बालकामगाराकडून काम करून घेणाऱ्या जाणाऱ्या हॉटेलवर तसेच उद्योगावर व त्यातील उत्पादनावर बहिष्कार टाकावा.

६) समाज व्यवस्थेतील शोषणा कमी करण्यासाठी शासनाने करप्रणाली सुधारावी. श्रीमंतावर जास्त कर लावून गरिबांना अनुदान द्यावे.

७) अनेक कुटुंबात मुलांची संख्या दोन पेक्षा जास्त असते. अशा वेळी बालकांना पायाभूत सुविधा न देता कामास पाठवले जाते. त्यांच्या आई-वडिल, पालकास शिक्षेची तरतूद करावी व त्याची अंमलबजावणी करावी.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग - अरुण कुमार पाण्डे - राधा पब्लिकेशन्स, ४२७०८४८, आसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली.

२) भारतीय प्रशासन - डॉ. के. आर. बंग, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३) Human Rights - Fareed Kazmi Intellectual Publishing House, २४, Daryaganj, Ansari Road, New Delhi.

४) Human Rights - Shankar Sen, APH Publishing Corporation, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi.

Patil Social Work College
College Code 225

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

UGC Approved J.No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Dr.S.M.Bhowate of Smt.P.D.Patil Social Work College, Khadki,Akola has published a paper on Dr. Ambedkar: The Greatest Pioneer of Buddhist Revival in India Monthly Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on" "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य,चर्चा व चिंतन" Published on Dated 5. April - 2018.

Prof. Virag [illegible]
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute
Amravati

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Prof.Dr. [illegible]
Editor (Social Science)
[illegible] Arts Comm.Sci College Chandur Bazar
Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal ®

Vidyawarta

Special Issue : April- 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य चर्चा व चिंतन

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

प्रा.विराग गावंडे
प्रा.डॉ.कुसुमेंद्र गं.सोनटक्के

प्रकाशक: आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट
ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

Index

1) Dr. B.R. Ambedkar and Human Dignity
LT. Sujit S. Chavhan, Dr. Ambedkar College, Nagpur || 08

2) Dr. Ambedkar: The Greatest Pioneer of Buddhist Revival in India
Dr.S.M.Bhowate, Khadki, Akola || 12

3) Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution in Women Empowerment Through Cons....
Dr. Bhagayashree A. Deshpande, Amravati. || 16

4) "Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Social Justice, Equality and Freedom with..
Prof. Hemesh Nandkishor Joshi, Akola || 20

5) Dr. B.R. Ambedkar as a Man of Social Commitment and Social Reformer
Shekhar Bhagwan Vispute, Nagpur. || 25

6) Impact of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar's Thoughts on Dalit literature.
Prof.Madhuri M. Sidam, Wardha. || 29

7) Dr. Babasaheb Ambedkar's views on Labour Legislation in India
Prof. Nandkishor K. Ramteke, Amravati. || 34

8) Dr. Babasaheb Ambedkar – A great Social Architect for the Indian Women ...
Dr. Prakash Yashwantrao Dabhade, Amravati. || 38

9) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीविषयक विचार
प्रा. [illegible] गोंड, [illegible]. || 41

10) [illegible]
[illegible], अमरावती || 48

11) [illegible] विचार
[illegible] || 51

P.O. Patil Social Work College, AKOLA

http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

02

Dr. Ambedkar: The Greatest Pioneer of Buddhist Revival in India

Dr.S.M.Bhowate
Smt.R.D.Patil Social Work College,
Khadki,Akola

Abstract:-

Ambedkar has maintained the importance and necessity of religion. According to him, religion is a part of one's inheritance. He further added that material comfort was by no means the solvent of all human ills. Religion to him was the driving force of human activities. He remarked, Man cannot live by bread alone. He has a mind which needs food for thought. On 14 October 1956 B.R. Ambedkar converted to Buddhism along with millions of his followers in Nagpur after a traditional ceremony. The conversion to the religion which had fascinated him for a long time and he had been studying for years, was one of the pivotal moments in the modern Buddhist movement in India. Babasaheb Ambedkar raised the banner of Buddhism and brought back to his motherland the Buddha who suffered an exile for over twelve hundred years. Ambedkar, a man of provocative learning, challenged opponents of Buddhism to hold discussions with him, and was confident that he would defeat all Pandits. He propagated Buddhism in India.

Introduction:-

Dr. Ambedkar is chiefly known for his two works- the unrelenting struggle for the dignity and upliftment of the untouchables of India against the strongly entrenched hierarchical Hindu caste system and as an architect of our Indian constitution. On 14 October 1956 B.R. Ambedkar converted to Buddhism along with millions of his followers in Nagpur after a traditional ceremony. The conversion to the religion which had fascinated him for a long time and he had been studying for years, was one of the pivotal moments in the modern Buddhist movement in India."His life works and ideas were shaped by personalities like Kabir, Jyotiba Phooley and the Buddha, his ascribed status as an untouchable and lastly the Liberal-Democratic ideas, ideologies and institutions of the west."1 Dr. Ambedkar got first-hand experience of caste-based segregation at school, as boys of his caste were not allowed to touch drinking water or the water container, and a peon had to pour water to them from a height to prevent 'pollution'. Ambedkar later described this childhood humiliation in his own words: "I could not touch the tap; and unless it was opened ... by a touchable person, it was not possible for me to quench my thirst. ...The presence of the school peon was necessary, for he was the only person whom the class teacher could use for such a purpose. If the peon was not available, I had to go without water; no peon, no water."2

Conversion: The Ultimate Strategy:-

Dr. Ambedkar decided to leave the Hindu fold and convert to some other religion in 1935 but actually did it in 1956 which seems as a long drawn process stretched over two decades. Although he gave such indication in May 1929 at Jalgaon yet at the conference of Depressed Classes on 13th Oct. 1935 he made a positive statement with the historic declaration at Nasik district, Maharashtra, Dr. Babasaheb Ambedkar had declared his firm resolves to change his religion. He had declared that "he was born as a Hindu but will not die as Hindu" 3 The resolution made it clear that he was adamant to leave the Hindu fold but to which religion was undecided. Various factors and their impact were evaluated by him. The options open for religious conversion to Ambedkar were Islam,

Scanned with OKEN Scanner

Christianity, Sikhism, Buddhism or a new sect of his own. The conversion to any religion had to have a mass base and suited to the present and future needs of the untouchables, and especially his own caste, the Mahars. The bases of evaluation of the prospective religion were: "absolute equality, rationalism and intellectual creativity, the possibility of converts continuing their newly won special privileges from the government as Depressed Classes, a connection with a militant group which could offer protection but allow them to, retain their own leadership and direction, a birth place in India and position of respect there."4

In all his writings and speeches, Ambedkar has maintained the importance and necessity of religion. According to him, religion is a part of once inheritance. He further added that material comfort was by no means the solvent of all human ills. Religion to him was the driving force of human activities. He remarked, "Man cannot live by bread alone. He has a mind which needs food for thought" and added, "Religion instils hope in man and drives him to activity" 5 Ambedkar regarded slavery as the antithesis of a religious society. To him religion was for the service of man and not man a means of religion. His understanding of religion is very unique. For him, "a true religion was the upliftment of the individual. It should teach the virtues of fellow-feeling, equality and liberty"6 He believed that the center of religion should not be the relation between human beings and god, but between human beings. And he answered it in an empathetic way:" Belief in God gave rise to the belief in the efficacy of worship and prayer, and the efficacy of worship and prayer gave rise to the office of the priest and the priest was the evil genius who created all superstitions and thereby destroyed the growth of right view."7 Ambedkar considered the foundations of religion to be essential to life and practices of society. He wanted religion, but he did not want hypocrisy in the name of religion. Religion to him, was the driving force for human activity. He remarked, "Man cannot live by bread alone. He had a mind which need food for the thought."8 He was aware that compassion, equality and freedom were not to be found in Hindu religion. He rejected renunciation. He was attracted towards Buddhism because of its moral basis of equality, justice and wide basis of humanitarianism. In the All Bombay District Mahar Conference, 30-31' May 1936, Ambedkar, characterized the problem of untouchability as a problem of class strife. It was a strife between two societies; the caste Hindus and the untouchables. He thought that to remain in Hinduism and attempt to abolish caste system was like sweetening poison. For this, he emphasized to look for power from some source outside the Hindu fold.

Ambedkar observed that Religion is personal, contrary to this, Dhamma is social. He described Dhamma as righteousness, right relations between man and man in all spheres of life. The Buddhist way of life aimed at the moral regeneration and social emancipation of all human beings. Ambedkar loved Christian teaching. He was a devoted student of the Bible and possessed large collection of biblical literatures. In his comparative study of religions, he confessed that Christ captivated him with his love towards the poor and marginalized. Christianity always took side of the oppressed, downtrodden. It helped people, especially the Dalits, the Untouchables, to find an identity and live a better life. According to P. Nirmal, "The Indian church is a Dalit Church and hence, Jesus is its Messiah for the Dalits and their families, and the Dalit communities in the country." All these services to humanity by Christianity influenced Ambedkar. Ambedkar believed in the teachings of Christ and the message of liberation. He said, "It could be a dynamic, strong enough, to lift us up out of our present degraded position".9. With this sentim[illegible]

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April 2018 Special Issue
011

close to Christianity yet moved to far from it due to various other factors. The churches created by the Christianity produced different feelings.

"He preferred Buddhism because it gave three principles in combination which no other religion gave. Buddhism teaches Prajna (understanding against superstition and supernaturalism), Karuna (love), and Samata (equality)."13 According to him, Buddhism was a true religion because it led to a life guided by the three principles of knowledge, right path and compassion. He remarked, "Buddhism is a part and parcel of Bharatiya Culture. I have taken care that my conversion will not harm the tradition of the culture and history of this land."14 He said in an interview on 13 October 1956 at Nagpur that he would not remain a member of the S.C.F. after conversion to Buddhism. There were two mottos before him—"Buddham Saranam Gachame" Means I am surrendering myself to the person possessed of knowledge", and the other is "Sangam Saranam Gachame" I am surrendering myself to Sanghs—Guilds. Sangh means social life; to him Buddha was a great socialist of his times. He was a rationalist and he rooted out the monopoly of Brahmins."15

On his conversion Ambedkar was profusely garlanded by his closest devotees. U.Valisinha presented Dr.Ambedkar and Mrs.Savita Ambedkar with an image of Lord Buddha. Dr.Ambedkar then declared: "By discarding my ancient religion which stood for inequality and oppression today I am reborn. I have no faith in the philosophy of incarnation; and it is wrong and mischievous to say that Buddha was an incarnation of Vishnu. I am no more a devotee of any Hindu god or goddess. I will not perform Shraddha. I will strictly follow the eightfold path of Buddha. Buddhism is a true religion and I will lead a life guided by the three principles of knowledge, right path and compassion."16 Once or twice, when he repeated the pledges to renounce the worship of the Hindu god and when he came to renounce Hinduism," the great leader was deeply moved, his voice choked when he spoke. These pledges, framed by himself, were twenty two in number. He denounced Hinduism, its customs and traditions and declared that from that moment onwards he would strive for the spread of equality among human beings. Then as Buddhist, Dr.Ambedkar called upon those who wanted to embrace Buddhism to stand up. The entire gathering rose up, and he administered the three refuges and five precepts and different pledges to the vast gathering. Among those who embraced Buddhism with Dr.Ambedkar were Dr.M.B.Niyogi, former Chief Justice of the Nagpur High Court, and Dr.Ambedkar's leading Maharashtrian lieutenants. He had the satisfaction of having accomplished a great deed in establishing the revival of Buddhism in India. Then Ambedkar went to Kathmandu to attend the World Buddhist Conference. It was to be inaugurated on 15 November 1956 by King Mahendra of Nepal. Speaking on the occasion he declared that Buddhism was not merely a religion, but a great social doctrine. He delivered a lecture on "Buddha and Marx." He said that Buddha would not stand in the path of abolition of private property if the principle of the denial of private property was applied to society. Marxist and Buddhist methods differed. According to him, "Buddhist method was the safest and soundest. Ambedkar reiterated that conversion was not sought for material gains but was exclusively a spiritual and religious quest. This seems partly true. In fact, it was the fear of loss of hard won political privileges from the government for the Depressed Classes which had earlier checked Ambedkar from embracing any other religion. During conversion to Buddhism in 1956 being aware of this trap Ambedkar took a calculated risk. He had emphatically assured his followers to trust him that privileges and concession lost due to conversion to Buddhism by the Scheduled Caste

College Code 223 AKOLA

people would soon be regained."17

Conclusion:-

Babasaheb Ambedkar raised the banner of Buddhism and brought back to his motherland the Buddha who suffered an exile for over twelve hundred years. Ambedkar, a man of provocative learning, challenged opponents of Buddhism to hold discussions with him, and was confident that he would defeat all Pandits. He propagated Buddhism in India. He made the provision for the study of Pali in the Indian constitution. The Government of India had declared Buddha Jayanti a holiday mainly through his efforts. Dr. Ambedkar was the greatest Pioneer of Buddhist revival in India.

References:-

1. B. G. Gokhale, "Dr. Bhimrao Ramji Ambabker: Rebel against Hindu Tradition," B. L. Smith (ed.) Religion and Social Conflict in South Asia, E. J. Brill, Leiden, 1976, p. 17. Dr. D. L. Ramteke, Revival of Buddhism in Modern India, New Delhi, 1983, p. 94
2. Dhananjay Keer, Dr. Ambedkar: Life and Mission, Bombay, Popular Prakashan1962, pp.156
3. Ibid., pp. 252-52
4. Eleenor Zelliot, "The Psychological Dimension of the Buddhist Movement in India," G. A. Oddie, (ed.), Religion in South Asia, New Delhi, 1977. p. 126.
5. Keer, Dhananjay. Dr. Ambedkar Life and Mission. Bombay: Popular Prakashan, 1954.p.462
6. Ibid, p.273-4
7. Kuber, W. N. Dr. Ambedkar – A Critical Study. New Delhi: People's Publishing House 1978. P.76.
8. Keer, Dhananjay. Dr. Ambedkar Life and Mission. Bombay: Popular Prakashan, 1954 p.502.
9. Wilkinson, S. and M. M. Thomas. Dr. B. R. Ambedkar: The Neo-Buddhist Movement. Madras: Park Town, 1972,p.60
10. Rajshekar V. T. Ambedkar and His Conversion. Bangalore: Dalit Sahitya Academy, 1980 p.54
11. Ibid, p.71
12. Ibid, p.34
13. Ambedkar's Writings and Speeches. Vol 5 Maharashtra: Bombay Government Central Press, 1985. Vol II, p.115.
14. Keer, Dhananjay. Dr. Ambedkar Life and Mission. Bombay: Popular Prakashan, 1954. p.498.
15. Mahanirvan special number p. 17.
16. Keer, Dhananjay. Dr. Ambedkar Life and Mission. Bombay: Popular Prakashan, 1954 p.500
17. Chandra Bhardi, Social and Political Ideas of B. R. Ambedkar, Jaipur, 1977, pp. 254-55.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Seva Mandal Education Society's

Smt. Maniben M. P. Shah Women's College of Arts and Commerce

NAAC Reaccredited 'A' Grade with CGPA 3.61/4

UGC Status : College with Potential for Excellence

Smt. Parmeshwaridevi Gordhandas Garodia Educational Complex

Department of Sociology Organises

INTERNATIONAL CONFERENCE

On

Role of Teachers in 21st Century : Opportunities and Challenges

(An Interdisciplinary Approach)

21st April, 2018

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. **Dr. S. M. Bhowate** of **Smt. P. D. Patil Social Work College, Khadki, Akola.** has Participated and Presented a paper titled **"Role of Information and Communication Technologies in Social Work"** in the International Conference on **"Role of Teachers in 21st Century : Opportunities and Challenges"** on 21st April 2018 held at Smt Maniben M. P. Shah Women's College of Arts and Commerce, Matunga (E) Mumbai.

His/her paper has been published in **UGC Referred Journal No.- 40776 - Ajanta - 2277 - 5730 with Impact Factor - 5.2**

Smt. P. D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Convener	Co-Convener	Co-Convener
Dr. Leena Raje	Dr. Bhavana Dubey	Dr. Hina Shah
Principal	HOD Sociology	Asso. Prof., Dept. of Sociology

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

Volume - VII, Issue - II
English Part - I
April - June - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2 www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Builders of Knowledge and Character **Prof. Sandhya Sarwade**	1-3
2	Role of Teachers in 21st Century: An Overview **Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar**	4-10
3	Challenges of Teachers in Generation Y **Dr. Prashant Shelar**	11-16
4	Commercialization of Education System: Change in Educational System **Poonam Yadav** **Nilendra Lokhande**	17-20
5	Mental Health and Teacher **Dr. B. Manickavasagam**	21-26
6	Role of Information and Communication Technologies in Social Work **Dr. S. M. Bhowate**	27-32
7	ICT in Teaching and Learning **Dr. Ranjeet Kaur**	33-39
8	An Analysis of E-Resources & Awareness among Teachers at College level **Dr. Vijay Bharti Jain**	40-48
9	Education: A Business with a Social Sense **Mr. Chetan Prabhakar Khandekar**	49-54
10	Understanding Role of Teachers in Higher Education: Critical View of Proposed National Policy on Education 2016 **Chitra Lele**	55-61
11	Gap in Purposeful Humanistic Interactions - Generation Gap **Prof. Dinesh Lahori**	62-66
12	Moulding Society through Teaching **Dr. Lalita Jadav**	67-69
13	Challenges and Prospects for N. S. S. Teachers (Programme Officers) **Dr.Sonali Mandar Hajare**	70-73
14	The Challenges and Strategies used in Teaching Courses Offered by the Dept. of Ancient Indian History Culture and Archaeology at, St. Xavier's College (Autonomous) Mumbai **Dr. Anita Rane - Kothare**	74-80

6. Role of Information and Communication Technologies in Social Work

Dr. S. M. Bhowate
Smt. P. D. Patil Social Work College, Khadki, Akola.

Abstract

The term ICT cuts across all spheres of human endeavour globally. It is a term commonly used worldwide. UNESCO defines ICT as the combination of the computer, telecommunication and media technologies. This simple but loaded definition corrects the impression that ICT is limited to computer. Thus ICT as a term is broader than computer. It is the combination of the potentials of computer, telecommunication and electronic media using the digital technology. Education has been recognized as playing significant role in the overall development of man. Thus it was articulated in the National Policy on Education that it is the greatest investment that a nation can make for the quick development of its economic, political, sociological and human resources. The quality and effectiveness of teaching determine to a great extent the overall quality of education and the attainment of set educational goals and objectives. Information and Communication Technology has been identified as playing important role in accelerating and improving the quality of education.

Introduction:-

Information and communication technologies are electronic tools used to convey, manipulate and store information. The exponential growth of Internet access and ICTs greatly influenced social, political, and economic processes in the United States, and worldwide. ICTs have received some attention in the social work literature and curriculum. Social workers also need ICT competencies in order to effectively lead different types of social change initiatives or collaborate with professionals of other disciplines who are using ICTs as part of existing strategies. Education has been recognized as playing significant role in the overall development of man. Thus it was articulated in the National Policy on Education that it is the greatest investment that a nation can make for the quick development of its economic, political, sociological and human resources. The quality and effectiveness of teaching determine to a great

P. D. Patil Social Work College, College Code 225, Yeola Khadki, Akola

extent the overall quality of education and the attainment of set educational goals and ... Information and Communication Technology has been identified as playing important ... accelerating and improving the quality of education. There is every indication that ... appropriately, ICTs constitute potent tools for enhancing traditional teaching, learning ... research in higher institutions of learning.

Nature of Social Work :-

Social work is the professional activity of helping individuals, groups or communities to enhance or restore their capability for social functioning and to create societal conditions favourable to their goals. Information and communication technologies are broadly defined as technologies used to convey, manipulate and store data by electronic means (Open University). This can include e-mail, SMS text messaging, video chat (e.g., Skype), and online social media (e.g., Facebook). Mojoyinola and Adegoke define social work as "an art, a science or profession that helps people to solve personal, group and community problems and to attain satisfaction for personal, group and community relationships through practice."1 Its field of practice among others including family and child welfare, correctional work, medical and psychiatric service, public assistance, public education, public health, ecreation and informal education. Again, Mojoyinola and Adegoke quote, Social work practice "is often generic, involving all the three traditional methods (case work, group work and community organization)."2 A common feature of the definitions above is the helping nature of the profession and the main focus of ensuring the effective social functioning of the individual, group and community by reducing problems inherent in human relationship and enriching living via improved human interaction.

Information and communication technology and social work education:-

The term ICT cuts across all spheres of human endeavour globally. It is a term commonly used worldwide. UNESCO defines ICT as the combination of the computer, telecommunication and media technologies. This simple but loaded definition corrects the impression that ICT is limited to computer. Thus ICT as a term is broader than computer. It is the combination of the potentials of computer, telecommunication and electronic media using the digital technology. Yusuf and Yusuf say,"Information and Communication Technology has the potential for not only introducing new teaching and learning practices but also for acting as a catalyst to revolutionize the education system. It can empower teachers and learners and promote the

Smt. P.D. Patil Social Work College, Akola
College Code 225

growth of skills necessary for the 21stcentury workplace."3 Again, Abdulkar and Hassan refer to ICT as "the process by which information is collected, kept, processed and disseminated Information and communication technologies have been said to offer the following advantages, namely, they offer a constructivist approach to learning through the provision of interactive learning experiences."4 ICTs increase students' performance and interactivity with instructional programmes. Learning through ICTs is more effective as they provide opportunities for using multiple technologies (video, computer, and telecommunication) thereby providing visualization aids in the internalization and understanding of difficult concepts and processes which gives opportunities for providing links between theory and practice. ICTs provide opportunities for students to gain valuable computer skills which are germane in today's job market thus preparing students for most careers and vocations. They provide opportunities for flexible learning as course information are always available and accessible, thereby catering for students of different learning styles. Students are therefore encouraged to develop their problem-solving skills and this promotes student's creativity. The opportunities for student's collaboration and communication on projects are increased. They aid students in collaboration on group works as students can develop their own group pages and discussion board. Furthermore, students can collaborate with lecturers and other students worldwide in various professional organizations. Kirschner and Woperies, quoted "ICTs can engender variety of tools to support and facilitate teachers' professional competence. Information and Communication Technology have become socialisation working lives within social work. ICTs play a vital role in helping social work Educators and professionals to store and share information that contribute to new forms of practice"5. ICT has been found to enhance the quality of teaching and learning in other disciplines, social work has also been benefiting tremendously from the judicious and appropriate use of ICTs. The use of ICT is central to the field of social work and this is mainly concerned with exchanging information and sharing assessments with other students, lecturers and professionals. Information and communication Technology as it relates to social work education and practice can be defined as "any electronically mediated activity" used by social workers in the administration and evaluation of social services as well as in social work education"6 Examples include computers, electronic mail (e-mails), land line telephones, cell phones, the internet, social networking websites, facsimile machines, video teleconferencing handbooks and fact sheets newsletters and other digital devices. As opined by Garret, Walman

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

and Rafferty, "for the past three decades, technology has changed social work [illegible] practice so significantly to the point where it would be a daunting challenge for [illegible] practitioners to function effectively without technologies."7 Beaulaurier and Rad[illegible] report that "there are lots of information on computer technology applications in social [illegible] social work education today."8 Indeed, audio visual and other forms of technologies [illegible] tremendously contemporary social work practice. Rocha notes "how technology has chang[illegible] the face of policy practice in recent years as well as the ease with which practitioners use [illegible] computer to create professionally - looking brochures, flyers, newsletters, memos, busin[illegible] cards, reports etc. Even more phenomenal about the influence of technology is the pace at whic[illegible] the internet is being used by social workers and educators today."9 In the same vein, the NASW and ASWB observe that "the challenges technology creates today require a special set of skills and knowledge needed for effective education and practice."10 With the growth of the Internet a wide range of ICTs have transformed social relationships, education, and the dissemination of information. "It is argued that *online* relationships can have properties of intimacy, richness, and liberation that rival or exceed *offline* relationships, as online relationships tend to be based more on mutual interest rather than physical proximity."11

Individuals of all age ranges are heavily involved in maintaining social connections through internet networks. The field of social work needs to understand how these changes are influencing and will continue to influence all aspects of social work. As it relates to social work, it is critically important that such a research agenda builds an understanding of both the positive and negative impacts of human interaction. The field of social work faces a critical need to incorporate ICTs into training social workers, delivering social work services, and the conduct of social work research. It is clear that ICTs, when thoughtfully and effectively used, can improve the various practice methods of social work. Social workers recognize the central importance of human relationships. ICTs play a major role in human relationships, which has implications for social work practice. Social workers should protect the confidentiality of clients' written and electronic records and other sensitive information. Social workers should make reasonable efforts to ensure continuity of services in the event that services are interrupted by factors such as unavailability, relocation, illness, disability, or death. Natural disasters and personal factors can really disrupt the continuity of social work services, and clients living in highly rural areas experience lack of services. Social workers should seek the advice and counsel of [illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola

whenever such consultation is in the best interests of clients. ICTs offer greater flexibility and support for seeking professional consultations, and numerous states permit online supervision. The field of social work education, research, and practice is surrounded by rapid developments in ICTs. "There has been a rapid increase in the adoption of communication technology in everyday life over the last five years. Both youth and adults rely on communication technologies for entertainment, information, and social connections."12 Cwikel says, "Communication technologies are tools that support the production of knowledge and the development of skills; thus there are significant value implications for social work practice."13 The speed of technology has created the lure of immediate gratification and the pressure to communicate more quickly and often with larger numbers of individuals.

Conclusion:-

Education has been recognized as playing significant role in the overall development of man. Thus it was articulated in the National Policy on Education that it is the greatest investment that a nation can make for the quick development of its economic, political, sociological and human resources. The quality and effectiveness of teaching determine to a great extent the quality of education and the attainment of set educational goals and objectives. ICTs constitute potent tools for enhancing traditional teaching, learning and research in higher institutions of learning. Information and communication Technology as it relates to social work education and practice can be defined as "any electronically mediated activity" used by social workers in the administration and evaluation of social services as well as in social work education. It includes computers, electronic mail (e-mails), land line telephones, cell phones, the internet, social networking websites (SNWs), facsimile machines, video teleconferencing, brochures and fact sheets newsletters and other digital devices.

References:-

1. Mojoyinola J.K & Adegoke T.G (2003): Socio-Psychological Theories for Social work Practice in Oluremi Bamisaye, Ndwazoke Education this Millennium and Abiodun Okediran (eds) – Innovations in Theory and Practice
2. Mojoyinola J.K & Adegoke T.G (2003): Socio-Psychological Theories for Social work Practice in Oluremi Bamisaye, Ndwazoke Education this Millennium and Abiodun Okediran (eds) - Innovations in Theory and Practice
3. Yusuf, M.O & Yusuf H.T (2009): Educational Reforms in Nigeria: The Potentials of

Information and Communication Technology in Educational Research and Rev...
(5), pp. 225-230 May http://www.academicjournals.org/ERR.

4. Abubakar, B.M & Hassan, B.B. (2010. Incorporating information technology ... and information science curriculum in Nigeria: A strategy for survival ... Century. Library philosophy and practice (ISSN 1522-0222).
5. Yusuf M.O. (2005): Information and Communication Technology and Educa... Analysing the Nigerian national policy for information technology. *Internation... Education Journal Adelaide Australia* 6(3), 319-321.
6. National Association of Social Workers. (2005). NASW & ASWB standards ... technology and social work practice.
7. Garret, P.M. (2005). Social work's electronic turn': Notes on the deployment ... information and communication technologies in social work with children and famil... Critical Social Policy, 25 94), 529-553.
8. Beaulaurier, R.L., & Radisch, M.A. (2005). Responding to CSWE technolog... guidelines: A literature review and four approaches to computerization. Journal ... Teaching in Social Work, 25 (1), 129-152. FRN (2004): National Policy on Educatio... Lagos: NERDC Press.
9. Rocha, C.J. (2011). Essentials of social work policy practice. In Capella Universit... DSW 8002 Advanced Knowledge of Social Work (Wiley Custom Edition) pp. 51-88.
10. National Association of Social Workers. (2005). NASW & ASWB standards fo... technology and social work practice.
11. Bargh JA, McKenna K, Fitzsimons GM. Can you see the real me? Activation and expression of the "true self" on the internet. Journal of Social Issues. 2002;58(1):33-48
12. Mishna, F., Bogo, M., Root, J., Sawyer, J., & Khoury-Kassabri, M. (2012). "It just creptin": The digital age and implications for social work practice. *Clinical Social WorkJournal, 40*, 277-286.
13. Cwikel, J., & Cnaan, R. (1991). Ethical dilemmas in applying second-wave information technology to social work practice. *Social Work, 36*, 114-120.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B-2-005

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE ON

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

Organized by

M.G.E.W Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

KALYAN (W), DIST. THANE - 421 301 (M.S.)

In collaboration with

NEWMAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES (ISSN: 2348-1390)

www.newmanpublication.com

Mahatma Gandhi Education & Welfare Society

Certificate

This is to certify that Dr. / Ms. / Mr. नवनाथ शंकर काळे *of* श्रीमती [illegible] पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, [illegible] अकोला *has actively participated in One-day Interdisciplinary International Conference on "Recent Advances in Languages, Literature and Social Sciences" held on 17th February, 2018 at Maulana Abul Kalam Azad Research Centre, T.V. Centre Road, Aurangabad.*

He / She presented a paper entitled सामाजिक कायदे व समाज [illegible] व परिवर्तनाचे एक साधन.

Dr Kalyan Gangarde	Dr Ramkishan Bhise	Dr Krutika Khandare
Chief Organizer	Convener	Organizing Secretary

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

VOL. 4 | ISSUE 2 | FEB. 2018
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-55
IMPACT FACTOR: 4.197

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of One Day International Conference On

RECENT ADVANCES IN LANGUAGES, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

17th February, 2018

(BOOK- 2)

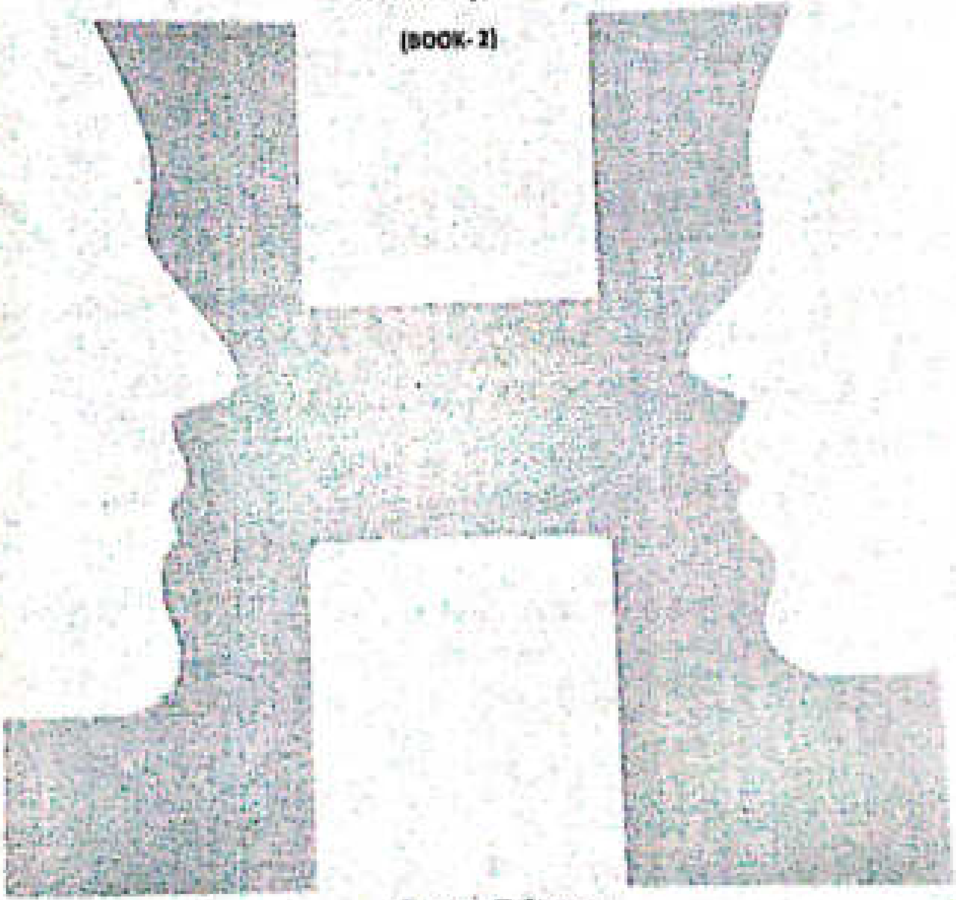

Guest Editors

Prof. Vinod Khedkar

Dr. Atmaram Tekale

225

ORGANIZED BY
MGEWS
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN, DIST. THANE &
NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTI-DISCIPLINARY STUDIES, PARBHANI

www.newmanpublication.com

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका....

1. डॉ. प्रभा अत्रे यांचे सांगितिक साहित्य : उद्देश आणि निर्मिती	शिवाजी पंडे
2. महात्मा जोतीबा फुले आणि स्त्री सबलीकरण	प्रा.राजाभाऊ...
	प्रा.डॉ.रवादी डी.पाटील
3. ...राजकीय तत्वज्ञान आणि लोकशाही	डॉ.रेखा ...
4. महिला और राजकारण	प्रा. कु. सुनिता ...
5. सामाजिक कायदे व समाज कल्याण व परिवर्तनाचे एक साधन	प्रा. ...
6. आधुनिकीकरणातील संयुक्त कुटुंबाचे अध्ययन	डॉ. संकेत सु. ...
7. विशी संघर्ष ग्रस्त बालक एक अध्ययन	डॉ. रावसाहेब ढोके
8. पर्यावरण मानवाधिकाराची ओळख	डॉ.उमाकांत ...
9. उपभोक्त्यांच्या ... शैक्षणिक दृष्टिकोन	प्रा. एन. एस. ...
10. शास्त्रीय संगीत साधना व आधुनिक तंत्रज्ञान –	डॉ. विनोद डी. ठाकूर...
11. सार्क: उत्क्रांती, परिपूर्ती व आव्हाने	प्रा. रणदिवे टी. आर.
12. गोंड समाजाची लोककला आणि संगीत	प्रा. सचिन सुरेशराव ...
13. नाट्यसंगीताचे बदलते स्वरूप	सारूदास गोविंद आगवे
	डॉ. अनया ...
14. उस्ताद डॉ. गुलाम रसूल (परभणी)	संजय विष्णू सांगवीकर
15. सतपुडा के कोरकू जनजातियों प्रचलित नृत्य प्रकार	डॉ.नारायणराव ...
16. संविधानवाद : संकल्पना आणि तत्वे	प्रा. डॉ. राघु ...,
	डॉ. राजपाल हरिभाऊ ...
17. स्वच्छ भारत मिशन: चीकित्सात्मक विश्लेषण	प्रा. श्रीकृष्ण...
	प्रा. प्रवीण ...
18. महात्मा गांधीचे शैक्षणिक विचार	सौ.अनिता प्रेमराज भोंडे
19. भारतीय प्रशासन: नागरी विकासाच्या दिशेने	डॉ. कदम डी.एम.
20. क्रीडा वार्तांची प्रभावक्षमता : एक अभ्यास	प्रा. उमेश रामचंद्र ...
21. ग्रामीण विकासात मनरेगाचे योगदान –एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. दत्ता एम. तेगलवाड
22. योगाची उत्पत्ती आणि ऐतिहासिक विकास	प्रा.डॉ.ए.डी.टेकाळे
23. मुगलकालीन धार्मिक धोरण : एक अभ्यास	डॉ.संजय बाबुराव ...
24. महिला सक्षमीकरण आणि कृषीक्षेत्र	डॉ. अंशु जाधव
25. राजर्षी शाहू महाराजांचे 'स्त्री विषयक' कायद्यांचा सामाजिक अन्वयार्थ	प्रा. डॉ. सुरेश वि. ...
26. तकनीकी सुविधा और कृषि विस्तार	डॉ. बिरंगणे एस.एम.
27. भारतीय संगीतातील परंपरा, नव्या संकल्पना व त्यांचा आस्वाद	डॉ. सुजाता व्यास
28. भारतीय मतदारांचा बदलणारा दृष्टीकोन	प्रा. सुपेकर डी.पी.
29. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बुद्ध धम्म	प्रा. पाटील ...
30. लोकसंगीत और मानव जीवन	डॉ. वनिता तु. ...
31. पुण्या कारागृहातील कैद्यांचा पुनर्वसनात्मक अभ्यास	प्रा. विनोद बी. ...
32. भारतीय संगीत पर विज्ञान का योगदान	प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे
33. भारतीय संगीताच्या प्रचार–प्रसाराचे सशक्त माध्यम : वारकरी संगीत	प्रा. विजय राधाकृष्ण ...
34. फोनकूली के ... एवं ...	प्रा.विनोद दिगंबर ...
35. ई–प्रशासन व ई–शासन फरक	प्रा. ... भारत ...
36. भारतीय तत्वज्ञानात योगाभ्यासाचे महत्व	प्रा. सौ. कुलकर्णी ...
37. आजाद हिंद फौज में डॉ.लक्ष्मी सहगल का योगदान	डॉ. विवेकानंद स. चव्हाण
38. लोकप्रशासन का परिचय	प्रा.डॉ. पी.पी. मुंडे
39. महिला सशक्तिकरण : के परिप्रेक्ष्य में महिलाओं की स्थिति	प्रा.डॉ.पुरुषोत्तम ...
40. महिला सबलीकरणामध्ये शासनाच्या योजना व कायद्यांची भूमिका	सौ. पुरी जयश्री ...
41. महिलांच्या आरोग्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	पंदिलवाड ए. एम
42. पडीक जमिनीचा विकास व व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ पुरी एस. पी
	प्रा. पठाण के. एम

D.d. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

5

सामाजिक कायदे व समाज कल्याण व परिवर्तनाचे एक साधन

प्रा. प्रकाश पंढरी बढे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो.नं. 7020947474

प्रस्तावना :

कायदा हा लिखित, सुनिश्चित, सुसंस्कृत आणि सुव्यवस्थित समाजाच्या निर्मितीसाठी अस्तित्वात असलेला सर्वमान्य नियम असतो. मग हा कायदा समाजाच्या प्रथा, परंपरेचा परिपाक असो की, राज्याच्या सार्वभौम सत्तेने दिलेल्या आज्ञेच्या स्वरूपातील असो. अर्थात कायदा किंवा विधीनियमाचा मुख्य उद्देश समाज जीवनाला सुखकर बनविणे हाच असतो. मानवी उत्क्रांतीच्या इतिहासावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास प्रकर्षाने जाणवते की, धर्म, समाज व राज्य संस्थांनी वेळोवेळी केलेल्या नियमरूपी कायद्यामुळेच मानवी जीवनाचा नियोजनबद्ध विकास होऊ शकला. मानवाला रानटी अवस्थेतून मुक्त करून त्याच्या अस्तित्वाला पैलू पाडण्यासाठी कायदा हे साधन महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. ही बाब आपल्यास नाकारता येणार नाही."

कायदा या शब्दाला इंग्रजीत 'Law' असे म्हणतात. मिलफिल्ट या विचारवंताच्या मते 'Law' या शब्दाची उत्पत्ती प्राचीन ट्युटन भाषेतील 'Lag' या शब्दापासून झाली आहे. 'Lag' म्हणजे जे स्थिर व सर्वत्र समान असते. थोडक्यात जो सर्वांसाठी व सर्वत्र समान असून ज्याचे स्थिर स्वरूपात अस्तित्व असते त्याला कायदा म्हटले जाते. हॉलंड नावाचा विचारवंत कायद्याची व्याख्या करतांना म्हणतो "सुनिश्चित असा मानवी शक्तीने प्रत्यक्षात आणलेला आणि व्यक्तींच्या केवळ बाह्यगत क्रियांशी संबंधित असलेला नियम म्हणजे कायदा होय." म्हणजे व्यक्तीच्या आंतरिक प्रेरणा व पध्दतीशी कायद्याचा संबंध येत नाही. तर व्यक्तीच्या बाह्य वर्तनाशी कायद्याचा संबंध येतो.

"सामाजिक संतुलन आणि सामाजिक शांततेसाठी व्यक्तीचे वर्तन एका निश्चित नियमावलीने नियंत्रित करण्यासाठीच राज्याकडून कायद्याची निर्मिती केली जाते. कायद्याच्या उपलब्धी संबंधी विचार मांडतांना विचारवंत डीन रास्को पाउंड म्हणतो की, "कायदा अथवा आदेश, सिध्दांत आणि नियमांचा संग्रह आहे जो, मानवी संबंधाचे समायोजन करतो तसेच समाजात त्यांच्या व्यवहारात व्यवस्थितपणा बहाल करतो." सामाजिक जीवनाला नियोजनबद्ध ठेवण्याचा आणि सामाजिक प्रक्रिया योग्य पध्दतीने गतिमान करण्याचा हेतू कायद्याचा असतो. सामाजिक [illegible] [illegible] घेऊन जेव्हा राज्य कायदे करत असते तेव्हा ते कायदे सामाजिक कायदे म्हणून ओळखले जातात. जे सामाजिक सुधारणा, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक समृध्दी आणि सामाजिक संस्कृतीच्या उत्थानासाठी सहाय्यभूत असतात. सामाजिक समस्यांच्या परिमार्जनासाठी सामाजिक कायदे अत्यावश्यक मानले जातात. आधुनिक काळात गुंतागुंतीचे बनलेले सामाजिक जीवन व त्यामुळे समाजात वाढणाऱ्या नवनवीन समस्या या [illegible] सामाजिक पर्यावरण नष्ट करण्यास कारणीभूत ठरू शकतात. सामाजिक कायद्याची [illegible] असलेली व्याप्ती ही सामाजिक कल्याणासाठी व कल्याणकारी राज्यासाठी अपरिहार्य मानावी लागते. सामाजिक कायद्यातून नवसमाजाची निर्मिती व [illegible] करण्याचा मुख्य उद्देश राज्य संस्थेचा असतो.

सामाजिक कायदे निर्मितीच्या प्रेरणा :–

प्राचीन काळात जेव्हा राज्याचा उदय सुध्दा झाला नव्हता तेव्हा सामाजिक जीवनाचे नियमन, प्रथा, परंपरा, जाती व्यवस्था हेच समाजाचे कायदे होते. परंतु या व्यवस्थेमुळे सामाजिक जीवनात व सामाजिक व्यवहारात अनेक संघर्ष निर्माण झाल्याने समाज व व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एका संस्थेची गरज भासू लागली. सामाजिक विचारवंत हॉब्स, जॉन लॉक, प्लेटो आणि रुसो यांनी सांगितल्या प्रमाणे व्यक्ती–व्यक्तीमध्ये सामाजिक करार घेऊन सामूहिक इच्छेतून सार्वभौम राज्याचा जन्म झाला.

राज्य संस्थेची निर्मिती झाल्यामुळे समाजामध्ये अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक 'प्रथा' ऐवजी सामाजिक कायदा जो राज्य संस्थेद्वारे संमत केला गेला, तो सामाजिक जीवनाचे नियमन व नियंत्रण करु लागला. राज्य संस्थेने सामाजिक कायदे तयार करत असतांना अनेक सामाजिक प्रथा, रुढी व परंपरा यांचा आधार घेतला. समाजातील व्यक्तींच्या गरजा ओळखून आणि आपली सत्ता समाजावर प्रस्थापित करण्यासाठी राज्य संस्थेने काही सामाजिक कायद्यांची निर्मिती केली. राज्य संस्थेने निर्माण केलेल्या या कायद्यामागे दंडशक्ती असल्याने त्याचे पालन समाजातील प्रत्येक व्यक्ती करू लागला, असा

Social Work College College Code 225 Akola

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2454-[illegible]

सामाजिक मान्यता पावला प्रकारे समाजाचा कायदा सामाजिक समाजातील गरजा आणि आकांक्षा मधून सामाजिक कायद्यांची उत्पत्ती होत असते. समाजातील विशिष्ट गरजांची पूर्तता करण्यासाठी विधिनिर्मात्यांना कायदे तयार करावे लागतात. सामाजिक गरजा या सामाजिक कायदा निर्मितीच्या मूळ प्रेरणा मानाव्या लागतील. या संदर्भात सामाजिक विचारवंत ओलिवर वेंडल होम्स यांनी सूचक मत केले आहे. ते म्हणतात की, "आजचा कायदा हा कालच्या सामाजिक आवश्यकतांच्या पूर्तीसाठी असतो" यावरून हे सिद्ध होते की, प्रत्येक सामाजिक कायद्याच्या मुळाशी सामाजिक गरजा किंवा आशा–आकांक्षा असतात.

सामाजिक कायदा निर्मिती मागची दुसरी महत्त्वपूर्ण प्रेरणा म्हणजे सामाजिक कायदे हे सामाजिक नियंत्रणासाठी साधनाच्या स्वरूपात निर्माण केले जातात. कायदा हा सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन आहे. सामाजिक विकासासाठी व सामाजिक परिवर्तनासाठी राज्य स्वतःहून काही सामाजिक कायदे तयार करेल.

सामाजिक कायदा निर्मिती मागची तिसरी महत्त्वपूर्ण प्रेरणा म्हणजे सुधारणा चळवळीच्या अनुषंगाने राज्य जेव्हा सामाजिक कायदे करते तेव्हा ती सामाजिक कायदा निर्मितीची तिसरी प्रेरणा असते. भारतात सती प्रथा बंदी सारखा कायदा आणि स्त्री भ्रूण हत्या प्रतिबंधक कायदा हा देखील याच पार्श्वभूमीवर तयार केला होता.

सामाजिक कायदा निर्मितीच्या वरील तीन प्रेरणा असल्या तरी सामाजिक कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे राज्याची दंडशक्ती आणि सामाजिक जागृती व मान्यता यातून होत असते.

सामाजिक कायद्याच्या व्याख्या आणि अर्थ :–

सर्वसाधारण व्याख्या :– समाजाच्या गरजा, सामाजिक कल्याण यांना प्राधान्य देणाऱ्या आणि सामाजिक समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी केलेली जी अधिनियम राज्याद्वारे पारित केले जातात, त्यांनाच सर्वसाधारणपणे सामाजिक कायदा म्हटले जाते.

डॉ. प्रभाकर :– "ज्या कायद्याचा उद्देश समाजात परिवर्तन करणे अथवा त्याचे पुनर्गठन करणे हा असतो, ते कायदा सामाजिक कायदा या श्रेणीत समाविष्ट करता येतो. म्हणजे सामाजिक कायद्यात समाज सुधारणा, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक समस्यांचे निराकरण आणि सामाजिक आदर्श नियमांचे प्रतिपादन यांचे एकत्र मिश्रण असते."

[illegible] असा मानवी शक्तीने [illegible] [illegible] केवळ [illegible] किंवा [illegible] म्हणजे सामाजिक कायदा होय."

सामाजिक न्याय, [illegible] राज्याद्वारे ज्या कायद्यांची निर्मिती [illegible] कायद्यांना सामाजिक कायदे [illegible] सामाजिक परिवर्तनाचा व [illegible] दृष्टीकोन समोर ठेवून सामाजिक [illegible] केला जातो. उपरोक्त व्याख्यांच्या [illegible] कायद्याच्या अर्थाचा परामर्श [illegible] कायद्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे [illegible]

- सामाजिक सुधारणा करण्याच्या [illegible] संस्था काही कायदे संमत [illegible] सामाजिक कायदे असतात.
- सामाजिक कायद्यांचा उद्देश [illegible] प्रस्थापित करणे हा असतो.
- सामाजिक कायद्यामुळे समाजात [illegible] सुव्यवस्था प्रस्थापित होते.
- समाजाचे संघटन होण्यासाठी सामाजिक [illegible] उपयुक्त असतात.
- राज्याद्वारे सामाजिक व्यवस्थापन, [illegible] साधन म्हणून सामाजिक कायदा [illegible] आहेत.
- कल्याणकारी राज्यातील कायद्याचे [illegible] नवसमाज रचना हे असते आणि हे [illegible] सामाजिक कायद्याद्वारेच प्राप्त केले जा[illegible]

सामाजिक कायद्याद्वारे समाज कल्याण :–

राज्यांनी निर्मिती ही व्यक्ती आणि समाज [illegible] सुखासाठी अस्तित्वात आले व टिकून राहील [illegible] पर्यंत राज्याद्वारे सामाजिक कल्याणाचा विचार [illegible] जाईल तो पर्यंत समाजाची अधिमान्यता [illegible] राहील. राज्याचे विधिनिर्मिती समाज कल्याण [illegible] दृष्टीकोनातून महत्त्वपूर्ण सामाजिक कायद्यांना [illegible] देणाऱ्या बाबींना दुर करून सामाजिक कल्याण [illegible] व्यापक संकल्पनेचा विचार सामाजिक कायद्या[illegible] केला जात आहे. त्यामुळेच सामाजिक कायदे [illegible] कल्याणाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन बनले आहे.

सामाजिक समस्यावर प्रतिबंध :–

भारत हा देश रूढीप्रिय आणि परंपराप्रिय [illegible] येथील समाज अंधश्रद्धाळू व अज्ञानी आहे. [illegible] अनेक अनिष्ट प्रथा, रूढी व परंपरा या [illegible] हुंडा प्रथा, देवदासी प्रथा अस्पृश्यता या [illegible] समस्या भारतीय समाजाच्या धर्मशास्त्राशी [illegible] असल्यामुळे समाज त्यांचे पालन धर्माचा भाग [illegible] असत. या सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल बनून [illegible] प्रगतीला बाधा निर्माण केली. यामुळे समाजाचा [illegible] मोठा वर्ग प्रगतीपासून दूर राहीला. [illegible] जो पर्यंत नष्ट होणार नाहीत तो पर्यंत [illegible]

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

कल्याणाची सुरुवात होणार नाही, असे काही समाज सुधारकांनी जाणले आणि त्यांनी सामाजिक प्रथांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी सामाजिक कायद्यांचा आग्रह धरला व त्यानुसार ब्रिटीश कालखंडात सामाजिक कायद्यांच्या निर्मितीस सुरुवात झाली.

सती प्रथा बंदी कायदा :– 1829, बालविवाह प्रतिबंध कायदा :– 1929

मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासाठी सामाजिक कायदे

सामाजिक कल्याण ही एक मानवीय कल्याणाशी व मूल्यांशी निगडीत संकल्पना आहे. मानवी मूल्यांचे संवर्धन व संरक्षण म्हणजे सामाजिक कल्याण होय. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती व समाजाला मानव म्हणून मूल्य प्राप्त झाले पाहिजे. याचा विचार अनेक सामाजिक कायद्यातून केला असताना आपणास दिसून येते. दुर्बल घटकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहावरोवर येण्यासंबंधीची बाब सामाजिक कायद्यातून दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेने तिसऱ्या भागात कलम 14 ते 35 अंतर्गत स्पष्ट केलेल्या समता, स्वातंत्र्य, शोषण विरोध आणि न्याय मागण्याचा अधिकार देऊन मानवी मूल्यांना संवर्धित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बाल कल्याण :–

कोणत्याही देशाचा व समाजाचा विकास हा भावी पिढीवर अवलंबून असतो. म्हणूनच बालक देशाचे भविष्य मानले जातात. बालकांचे कल्याण करण्यासाठी राज्याने पुढाकार घेतलाच पाहिजे. भारतात ही सामाजिक कल्याणाचा एक भाग म्हणून बाल कल्याणाच्या अनुषंगाने काही सामाजिक कायदे संमत करण्यात आले आहेत.

- सुधार शाळा कायदा – 1807.
- कारखाना कायदा – 1948
- खाण कायदा – 1952
- बाल अपराधी परिवीक्षा अधिनियम – 1958
- बालगुन्हेगार न्याय अधिनियम – 1986
- बालविवाह प्रतिबंध कायदा – 1929
- बालकामगार न्याय अधिनियम – 1986

महिलांचे कल्याण व सामाजिक कायदे :–

समाजात अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे, तरी देशील पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना सदैव दुय्यम वागणूक भारतीय समाजात देण्यात आली. भारतीय समाजाची प्रगती खुंटली आहे. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी इंग्रजांच्या कालखंडापासून प्रयत्न करण्यात आले आहेत. महिलांसंबंधी सामाजिक कायदे निर्माण करण्यात भारतीय समाज सुधारकांनी ब्रिटीशांना भाग पाडले.

सती प्रथा बंदी कायदा :– 1829

बालविवाह प्रतिबंध कायदा :– 1929

भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांच्या विकासासाठी व सक्षमीकरणासाठी अनेक कायदे करण्यात आले. ते खालील प्रमाणे सांगता येतील.

हिंदू विवाह कायदा – 1955

हुंडा प्रतिबंध कायदा अधिनियम – 1961

हुंडा प्रतिबंध कायदा (सुधारित) – 1986

मातृत्व हित लाभ कायदा – 1961, 1976

महिलांचे अश्लिल चित्र बंदी कायदा – 1986

स्त्रिया आणि मुलींच्या अनैतिक व्यापाराच्या निर्मुलन कायदा – 1958

अशा प्रकारे महिलांसंबंधी अनेक कायदे करून महिलांची होणारी पिळवणूक किंवा त्यांच्या अस्तित्वालाच वाचविण्याचे कार्य सामाजिक कायद्याद्वारे करण्यात आले आहे.

कायद्यामुळे स्त्रियांच्या अधिकारांचे रक्षण होऊ शकले ही गोष्ट मान्य करावीच लागेल. समाजाच्या सर्वांगिण कल्याणात महिला कल्याणाचा भाग सर्वात मोठा आहे व तो सामाजिक कायदेमुळेच शक्य होऊ शकला म्हणून सामाजिक कायदे महिला कल्याणाचे जनक म्हटले तर वावगे ठरु नये.

युवक कल्याण :–

कोणत्याही समाजाचा विकास हा भावी पिढीवर अवलंबून असतो. म्हणूनच युवक देशाचे भविष्य मानले जाते. अशा युवकांचे कल्याण करण्यासाठी राज्याने पुढाकार घेतलाच पाहिजे. भारतातील सामाजिक कल्याणाचा एक भाग म्हणून युवक कल्याणाच्या अनुषंगाने काही सामाजिक कायदे संमत करण्यात आलेत.

श्रमिकांचे कल्याण :–

कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती श्रमिकांवर अवलंबून असते. म्हणूनच श्रमिकांच्या कल्याणावरच सर्वांगिण विकासाचे स्वप्न साकार करता येऊ शकते. याची जाणीव राज्याला असते. भारतीय संविधानातील राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वात (कलम 36 ते 51) श्रम निती स्पष्ट करण्यात आली आहे. यामध्ये समान कामाला समान वेतन, कामाच्या बाबतीत मानवीय दृष्टीकोन आणि सर्व मजुरांना आजीवन मजुरी देण्यासंदर्भात राज्याला मार्गदर्शन करणारा आहे. भारतात श्रमिकांच्या कल्याणाचा विचार

D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2454-5503 Impact Factor [illegible]

प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात झाला. कारण भारताने समाजवादी समाजरचनेचे उद्दिष्ट समोर ठेवून वाटचाल करण्यास सुरुवात केली आहे. श्रमिक, मजुरी व वेतनासंबंधीचे काही कायदे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- किमान मजुरी अधिनियम – 1948
- कर्मचारी राज्य विमा अधिनियम – 1948
- वेतन मजुरी अधिनियम – 1971
- समान परिश्रमिक कायदा – 1976
- औद्योगिक विवाद अधिनियम – 1976
- बोनस अधिनियम (1940 दुरुस्ती) – 1965
- बागान श्रम कायदा – 1951
- भविष्य निर्वाह निधी कायदा – 1952
- कोळसा खाण श्रम कल्याण निधी कायदा – 1946

अशा प्रकारे विविध सामाजिक कायद्यांची निर्मिती करून श्रमिकांना योग्य न्याय देऊन कायद्याचे योगदान नाकारता येणार नाही.

अपंगांच्या कल्याणासाठी सामाजिक कायदे :-

ऑक्सफोर्ड शब्दकोशानुसार अपंग तो आहे जो कोणत्याही कारणाने नुकसानकारक स्थितीत किंवा हानिकारक परिस्थितीत आहे. ही स्थिती व्यक्तीच्या असाधारण होण्याचे कारण आहे. व्यक्तीच्या कमतरता मग ती शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भौतिक किंवा मानसिक अशा कोणत्याही क्षेत्रातील असू शकते. शारीरिक दृष्ट्या अपंग म्हणजे अंध, बहिरे, लंगडे, मुके इत्यादी होय. मानसिकदृष्ट्या अपंग म्हणजे बुद्धीने मंद असणे होय. अपंगाचे एकूण सात प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. अपंगाच्या कल्याणासाठी शासनाने नोकर भरतीमध्ये 3टक्के आरक्षण, वयाच्या 45 वर्षांपर्यंत विविध प्रकारच्या सवलती देता येतात, प्रवासामध्ये 75 टक्के सवलत मिळते, संरक्षणासाठी अपंग वित्त महामंडळ स्थापन केले, अशा अनेक योजना-सुविधा अपंग बांधवांसाठी, सामाजिक कायद्यांच्या माध्यमातून निर्माण करून दिल्या आहेत.

- अपंग व्यक्ती अधिनियम – 1995
- अपंग व्यक्ती अधिकार अधिनियम – 2016

अनुसूचित जाती व जमातींच्या कल्याणासाठी सामाजिक कायदे :-

भारतातील अनुसूचित जाती व जमाती सामाजिक कल्याणापासून वंचित राहिलेल्या आहेत. [illegible] गणल्या गेलेल्या या समाजघटकांना [illegible] ही कार्य आवश्यकता मानली गेली. परंतु भारतीय संविधान कर्त्यांनी [illegible] मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी तरतुदी [illegible] त्यांना कल्याणाचा मार्ग मोकळा केला. घटनेतील कलम 14 ते 18 मध्ये [illegible] समानतेच्या अधिकारामुळे सर्व व्यक्ती कायद्यापुढे [illegible] लेखून व्यक्ती- व्यक्तीत वर्ण, जात, धर्म, [illegible] देश या आधारावर भेदभाव करता येणार [illegible] स्पष्ट करण्यात आले.

भारतीय राज्यघटनेने राज्य निति [illegible] कलम 46 मध्ये म्हटले आहे की, राज्य दुर्बल [illegible] अनुसूचित जाती-जमातींच्या शैक्षणिक, [illegible] आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी [illegible] आणि त्यांचे सामाजिक शोषण व सर्व [illegible] संरक्षण करेल. काही कायदे खालीलप्रमाणे [illegible] येतील.

- अस्पृश्यता अधिनियम – 1955
- नागरी हक्क संरक्षण कायदा – 1976
- अनुसूचित जाती व जमाती अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम – 1989

सामाजिक कायदे : लोककल्याणकारी [illegible] साधन :-

व्याख्या :-

दुर्गाबाई देशमुख यांच्या मते :- [illegible] कल्याण लोकसंख्येच्या दुर्बल व पिडीत [illegible] लाभासाठी केले जाणारे विशेष कार्य [illegible] मुले, अपंग, दुर्बल घटक, आणि सामाजिक [illegible] पिडीत व्यक्तींच्या कल्याणासाठी केल्या [illegible] विविध सेवांचा समावेश होतो.

आज राज्यांचे कार्य केवळ नागरिकांचे [illegible] आणि सर्व संस्थांचे नियंत्रण करून शांतता [illegible] सुव्यवस्था ठेवणे इतकेच मर्यादित राहिले नाही तर आज त्याचे स्वरूप एका कल्याणकारी राज्याचे [illegible] आहे. लोकांचे जीवनमान सुधारणे व त्यांच्या मूलभूत गरजांची पूर्ती करून त्यांना सर्व सेवा पुरविणे कल्याणकारी राज्याचे कार्य मानले जाते. [illegible] आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करून जे राज्य [illegible] नैतिक विकास साधत सर्व व्यक्तींना [illegible] सामाजिक सेवा बहाल करते ते कल्याणकारी [illegible] असते. कल्याणकारी राज्याचे एक प्रमुख [illegible] संदर्भात विचार स्पष्ट करतांना सामाजिक विचारवंत जी. डी. एच. कोल या विचारवंतांनी म्हटले [illegible] प्रत्येक नागरिकास जीवनाची एक किमान [illegible] हमी प्रदान केली जाते. या संदर्भात राज्याचे [illegible] मुख्य व्यक्तींना अनेक प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे होय असते. लोककल्याणकारी [illegible] समाजाला, स्वास्थ्य, विमा, शिक्षण, संरक्षण, [illegible]

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

... सामाजिक साधने सर्वच सामाजिक सेवा ... करुन देत कल्याणकारी राज्यात कायदाचे ... रचनात्मक असते व तेच कल्याणकारी ... उलथा–पालथीचे एक माध्यम असते.

सामाजिक कायदे :– सामाजिक परिवर्तनाचे एक साधन :–

- समाजामध्ये अस्तित्वात असलेल्या विवाह संस्था, जाती संस्था, धर्म संस्था, कुटुंब संस्था, शिक्षण संस्था अशा विविध सामाजिक संस्थांची पुनर्रचना सामाजिक कायद्याच्या माध्यमातून केली जाते.
- सामाजिक कायद्यामुळे महिलांचा दर्जा व सामाजिक स्थितीत परिवर्तनाला प्रारंभ करण्यासाठी सामाजिक कायद्याचे साधन यशस्वी ठरले.
- दिवसेंदिवस समाजाची व्याप्ती व गुंतागुंत वाढत आहेत. गतिमान बनलेल्या समाजाचे योग्य दिशाने परिवर्तन होण्यासाठी व नियोजनबद्ध परिवर्तनासाठी सामाजिक कायदे एक साधन बनले आहे.
- भारतात विविध जाती धर्मांचे लोक एकत्र राहतात. हा समाज गुण्यागोविंदाने नांदण्यासाठी व रक्ताचा एकही थेंब न सांडता अनुलक्ष सामाजिक परिवर्तनाची प्राप्ती, सुसंस्कृत समाज निर्मितीसाठी आणि शांततामय समाज जीवनासाठी सामाजिक कायदे हे एक साधन आहे.
- व्यक्ती, कुटुंब, समाज राज्य व राष्ट्र यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी सामाजिक कायदे हे एक प्रभावी साधन मानले जाते.

सामाजिक कायद्यांचा आपण जो परामर्श घेतला आहे तो निश्चितच समाज कल्याणाचे एक साधन म्हणून सामाजिक कायद्याच्या भूमिकेचे समर्थन करणारे आहे. प्रत्येक कायद्याचे स्वरुप हे औपचारिक जीवनाचे नियमन केले जाते. या भूमिकेमुळेच कायदा व्यक्तीच्या वर्तनात परिवर्तन घडवून समाज परिवर्तनाला आकार देत असतो. सामाजिक कायदे हे समाज कल्याण व परिवर्तनाचे उद्गाते म्हटले तर वावगे ठरु नये.

निष्कर्ष :

- सामाजिक कायदे समाज परिवर्तनाचे एक साधन आहेत.
- सामाजिक शांतता टिकविण्यासाठी सामाजिक कायद्याची आवश्यकता आहे.
- सामाजिक संतुलन साधण्याकरीता कायदा आवश्यक आहे. सामाजिक कायद्याचे काटेकोरपणे प्रत्येकाने पालन केल्यास सामाजिक परिवर्तन होऊ शकते.
- समाज सुधारण्याकरीता शासनाने विविध सामाजिक कायदे केले परंतु त्याची पाहिजे तशी अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही.
- समाजातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्या सोडविण्याकरीता सामाजिक कायदे उपयुक्त आहेत.
- सामाजिक कल्याणाचे साधन म्हणून सामाजिक कायद्याकडे पाहता येईल.
- सामाजिक कायद्यामुळे समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

संदर्भ ग्रंथ :–

१. महाराष्ट्र शासन प्रकाशित – भारतीय संविधान
२. डॉ. राम शेळकर :– हुंडाबंदी अधिनियम १९६१ प्रोग्रेस ॲन्ड कम्पनी, औरंगाबाद
३. डॉ. श्री. श्री. मि. सबनीस – बालकामगार महत्व अधिनियम १९८६ – पुंडेश प्रकाशन, पुणे
४. डॉ. अनिल सावेदे – कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा – मनोविकास प्रकाशन
५. डॉ. विजय जोशी – कायदे स्त्रिया व पुरुषांचे
६. https://hi.n.wikipedia.org.in

000

P.D. Patil Social Work College, Khadki ... College Code 225

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2348-5825

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Indo Asian Philosopher

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - X, Vol. - V | Impact Factor 4.40 (GRIFI) | Oct. 2017 To Mar. 2018

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue : X, Vol. V
IAP
IMPACT FACTOR 4.40
ISSN 2348-5825
Oct. 2017 To Mar. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	A Geographycal Analysis of Ganga Action Plan **Dr. K. R. Kande**	1
2	Open Source Software for Libraries: An Overview **Sankalp Shamrao Gajbe**	9
3	Sports - in Ancient India **Dr. Uttam Dhumal**	15
4	Impact of Physical Education Training Programme on Self-Efficacy on Sedentary Students **Dr. G. M. Togare**	21
5	विवेकी राय के उपन्यासों में व्यक्त यथार्थ बोध **डॉ. बस्वराज शिवाजीराव धोतरे**	27
6	नाबार्ड आणि ग्रामीण विकास : एक अर्थशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. राजेंद्रकुमार गव्हाळे**	32
७	माहिती-तंत्रज्ञान उद्योग आणि भारत **डॉ. राजश्री जाधव**	41
8	प्रखर बाण्याचे परखड वृत्तपत्र : 'वऱ्हाड समाचार' **डॉ. अरुण एन. फरपट**	46
9	भारतीय राज्यघटना व सामाजिक न्याय **डॉ. अनिल रेड्डी**	51
10	वृध्द महिलांच्या समस्येची कारणे व उपाययोजना **डॉ. जितेंद्र कोकणे**	57
11	महात्मा फुले यांचे सामाजिक तत्वज्ञान **:डॉ. कविता ज्ञानेश्वर काबरे**	64

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

IMPACT FACTOR 4.40

ISSN 2348-5825
Indo Asian Philosopher (IAP)
Issue : X, Vol. V
Oct. 2017 To Mar. 2018
www.irasg.com

Research Paper 11 Social Work

महात्मा फुले यांचे सामाजिक तत्वज्ञान

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
समाजकार्य विभाग,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, जि. अकोला

एकोणिसाव्या. शतकात भारतीय समाज जीवनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून येत होते. जुन्या सामाजिक संस्था, रुढी, परंपरा, मुल्ये यांना तडे जात होते. समाजात वैचारिक संभ्रमावस्था निर्माण झाली होती. अशा स्थितीत महात्मा फुले यांनी आपल्या विचार कर्तृत्वाद्वारे भारतीय समाज व्यवस्थेला वैचारिक अधिष्ठान दिले. समाजव्यवस्थेचे चिकित्सकपणे विश्लेषण करण्याचे साहसी कार्य केले. समताप्रधान समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी "माणूस" हा केंद्रबिंदू मानून आपल्या सामाजिक तत्वज्ञानाचा हिरीरीने पुरस्कार केला. प्रस्तुत लेखात तत्वज्ञान आणि समाज जीवनातील अंत:संबंध, महात्मा फुले यांचे धार्मिक, शैक्षणिक, स्त्रीविषयक आदी विचारांचा आढावा घेतला आहे.

"तत्वज्ञान व समाज जीवन यांचा निकटचा व जिव्हाळ्याचा संबंध असतो" तत्वज्ञान हे नेहमी 'काय असावे' यावर भर देत असल्यामुळे ते साहजिकच समाज व्यवस्थेपुढे कोणते आदर्श असावेत? मुल्यव्यवस्था कशी असावी? याचा विचार करते. त्यामुळे सामाजिक जीवनाला एक प्रकारचे वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त होते. "तत्वज्ञानाची चर्चा म्हणजे शुष्क वितंडवाद किंवा मानवी जीवनाशी आणि व्यवहाराशी संबंध नसलेली ढगातील चर्चा नव्हे." मानवाच्या बौद्धिक प्रयत्नांची प्रेरणाशक्ती तत्वज्ञानात असते. यासंदर्भात प्रा. मे.पुं. रेगे म्हणतात, "बौद्धिक आविष्कार म्हणजे तत्वज्ञान. तर्काच्या किंवा बुद्धिच्या निष्कर्षावर ज्यांना तपासून घेता येईल. युक्तीवादाने ज्यांना सिद्ध करता येईल, ज्यांचे खंडण करता येईल. अशा मुल्यांना तत्वज्ञानात स्थान असते." तत्वज्ञानात निर्मितीशीलता आणि चिकित्सक वृत्तीचा अविष्कार घडून येतो. तत्वज्ञानाच्या दोन कसोट्या मानल्या जातात.

१. गतकालीन व समकालीन तत्वज्ञानाची चिकित्सा करणे.

२. नवीन ज्ञान निर्माण करुन ज्ञानात भर घालणे.

या दोन कसोट्यावर उतरणारे विचार हे तत्वज्ञानात्मक ठरु शकतात. "तत्वज्ञानाने त्याच्या

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

संकल्पना व अन्वयार्थ बुद्धिनिष्ठ स्वरुपात मांडले पाहिजेत." "तत्वज्ञानाचे एक प्रमुख कार्य म्हणजे मानवाचे विश्वातील स्थान कोणते हे निश्चित करणे आणि त्या आधारावर मानवाला योग्य असा जीवनमार्ग कोणता? याचा शोध घेणे. सामाजिक तत्वज्ञान समाज जीवनाला वळण व दिशा देण्याच्या प्रेरणेतून उदयास येते. यासंदर्भात, अनिरुद्ध झा म्हणतात की, "कोणत्याही कालखंडातील सामाजिक तत्वज्ञान एक प्रकारे त्या कालखंडातील दैन्य आणि दुःख यांचा वेध घेते.

"सामाजिक तत्वज्ञान ही ज्ञानशाखा एका बाजूला समाजशास्त्राशी निगडीत आहे तर दुसऱ्या बाजूला नीतिशास्त्राशी निगडीत आहे. अनेकवेळा त्यांच्यातील भेद दाखविणेसुद्धा कठीण जाते. समाजशास्त्र मुल्यांचा अभ्यास अन्वयार्थ लावण्याच्या दृष्टीने नैतिकतेच्या तत्वावर सामाजिक विश्लेषण व मुल्यमापन प्रस्थापित करते. तत्वज्ञान मानवांनी साध्य करावयाची उद्दिष्टये निश्चित करण्यावर भर देते." प्रस्थापित समाजव्यवस्था ही उदिष्टये कितपत साध्य करु शकते? या आधारे त्या समाजव्यवस्था ती उद्दिष्टये साध्य करण्याच्या दृष्टीने अकार्यक्षम ठरल्यास कोणत्या प्रकारची समाजव्यवस्था ती साध्य करु शकेल, याचे विवेचन करते. या ज्ञानशाखेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे मानवी जीवन जास्त परिपुर्ण, समृद्ध व अर्थपुर्ण करणे हे होय." यावरुन सामाजिक तत्वज्ञान हे समाजाभिमुख व समाजशास्त्राशी संबंधित ठरते, हे स्पष्ट होते.

"आधुनिक भारताच्या निर्मितीच्या कार्यात, ज्यांनी भाग घेतला, त्यांच्या प्रयत्नामागे जी निरनिराळी सामाजिक तत्वज्ञाने होती, त्यांचा ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केल्यास अशी तीन तत्वज्ञाने असल्याचे कोणाही विचारवंतास दिसून येणार आहे. या तीन तत्वज्ञानांना अनुक्रमे व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद व समाजवाद अशी नावे देता येतील. व्यक्तिवादी तत्वज्ञानातून सर्वांगीण सुधारक पंथ आणि प्रागतिक राजकीय पक्ष यांचा उदय झाला."[१] महात्मा फुले यांनी प्रागतिक दृष्टीकोनाआधारे सामाजिक तत्वज्ञान प्रतिपादन केले. "त्यांच्या विचारसरणीचा गाभा मानवकेंद्री, भौतिकवादी, समतानिष्ठ आणि गतीशील क्रांतीकारी असा होता. "आपल्या श्रमाच्या बळावर उत्पादनाचे कार्य करणारे शेतकरी, मजूर, कामगार, स्त्रिया इ. वर्गच समृद्धी व संस्कृतीचे निर्माते होत. या क्रांतिकारी जाणिवेतून फल्यांचे कार्य व त्याला आधारभूत असे तत्वज्ञान जन्माला आले." त्यांचा विरोध विषमतेला पोषक असणाऱ्या मुल्यांना होता. "या मुल्यांची पाळेमुळेच त्यांना जनमानसातून उपटून काढून फेकून द्यावयाची होती.

डॉ. भालचंद्र फडके, यांच्या मते महात्मा फुले यांचे तत्वज्ञान "उच्चस्तर विकासाला कारणीभूत होणारे सर्वकष क्रांतीचे तत्वज्ञान होय." "येथील समाज परिवर्तनाच्या चळवळीवर त्यांचे व्यक्तीमत्व आणि विचार यांची फार मोठी छाप पडली आहे. आजच्या सामाजिक प्रश्नातील गुंतागुंतीचे स्वरुप स्पष्ट होण्यासाठी जोतिरावांच्या एकंदर विचारप्रणालीचे गेल्या शंभर वर्षातील बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात कृतज्ञतापुर्वक पण काटेकोरपणे विश्लेषण व मुल्यमापन करण्याची आज खरी गरज आहे." महात्मा फुले यांना सामाजिक समता व न्यायावर समाज बांधणी करावयाची होती. त्यासाठी त्यांनी जीवनभर विषमतेवर प्रहार केला. "आज मात्र जोतिबांचा क्रांतिकारक विचार पेलण्याच्या कामी महाराष्ट्राला अपयश आलेले आहे."

भारतीय समाजव्यवस्थेवर धर्माचा केवळ प्रभावच नव्हे तर, जबरदस्त पगडा असल्याचे आजपर्यंत जातीव्यवस्था टिकाव धरु शकली. येथील जनमानसामध्ये "सामाजिक जन्मसिद्ध भाव हे ईश्वरी संकेताने व माणसाच्या पुर्वकर्माने निर्माण झालेले आहेत. म्हणून त्याच्याविरुद्ध प्रयत्न करणे हे महापाप अशी

K.P.D. Patil Social Work College

समजूत होती." अशा वेळी महात्मा फुले यांनी जातिव्यवस्था, रुढीप्रमाण्य आणि सामाजिक विषमता यांना धार्मिक अधिष्ठान मिळवून देणाऱ्या धर्मसंस्थेवरच प्रहार केला. सर्वसामान्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न केला की, अनेक स्मृत्या, संहिता, शास्त्रे, पुराणे वगैरे भारेचे भारे नवीन ग्रंथ घरातल्या घरात बनवून त्या सर्वांस शुद्रांवर ब्राह्मण लोकांचे वर्चस्व स्थापून त्यांनी ग्रंथात पाहिजेल तसे फेकार करता यावेत म्हणून शुद्र वगैरे पातळी घटलेल्या लोकांस मुळीच कोणी ज्ञान देऊ नये असे मनुसंहितेसारख्या अपवित्र ग्रंथात फारच मजबूत लेख करुन ठेविले आहेत."

भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीमुळे दौर्बल्य निर्माण झाले. स्वजात्याभिमानी वृत्तीमुळे सार्वजनिक बंधुत्वाची भावना दृढ झाली नाही. प्रत्येक जात संकुचितपणे आपलाच स्वार्थ पाहू लागली. परिणामी समग्र समाज जीवन जातीउपजातीमध्ये विभागले गेल्याने सामाजिक एकात्मतेला तडे गेले. समाजाचे खंडात्मक विभाजन होवून उच्च-नीच जातीत प्रचंड अशी अभेद्य भिंत निर्माण झाली. जातीभेदाने छिन्न व दुबळ्या बनलेल्या समाजाला सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी महात्मा फुले यांनी व्यक्ती व समाज यांना वाढू न देणाऱ्या जातिव्यवस्थेसाठी संबंध चौकटच नाहिशी करण्यावर भर दिला. "पशुपक्षी वगैरे प्रत्येक प्राणीमात्र जातीभेद नाही तर मानवी प्रमाणातच कुठून जातिभेद असणार?

त्यांनी आपल्या विचार कर्तृत्वाला स्थिर व संघटीत स्वरुप प्राप्त करुन देण्यासाठी २४ सप्टेंबर १८७३ ला सत्यशोधक समाजाची स्थापना करुन त्याद्वारे सत्यशोधक चळवळ चालविली या चळवळीद्वारे सामाजिक अन्याय, विषमता व शोषणाला वाचा फोडली. यासंदर्भात डॉ. गोविंद घुर्ये म्हणतात, "हिंदू समाजातील सदस्यांना सर्वसामान्य मानवी हक्क नाकारणाऱ्या जातिव्यवस्थेविरुद्ध फुले यांनी लढा दिला. तो केवळ ब्राह्मणांचे वर्चस्व झुगारुन देणारा लढा नव्हता तर त्यांनी त्यांच्या लिखाणात स्थानिक संघटना, नोकऱ्या आणि संस्थामध्ये हिंदू समाजातील सर्व वर्गांना प्रतिनिधीत्व देण्याची मागणी केली." माणूसकीच्या प्रतिष्ठापनेसाठी, विनाकारण हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या लागणाऱ्या लोकांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी, उपेक्षितांना न्याय हक्काची जाणीव करुन देण्यासाठी सत्यशोधक चळवळ प्रभावशाली ठरली. स्वातंत्र्य हा मानवाचा मुलभूत हक्क असून तो जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात उपभोगता आला पाहिजे. म्हणून त्यांनी भाषण, लेखन, मुद्रण, स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला.

स्त्री-पुरुष जीवन परस्परसंबंधी, परस्परपुरक व परस्परावलंबी असताना स्त्रीला तुच्छ लेखून पुरुष पराधीनता हाच तिच्या जीवनाचा धर्म व आदर्श मानणे अयोग्य ठरते. स्त्री-पुरुष पक्षपाती नीतिबदल संताप व्यक्त करताना ते म्हणतात, "स्त्री आणि पुरुष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियांना एक तऱ्हेचा नियम लागू करणे व लोभी धाडस पुरुषास दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय. महात्मा फुले यांनी आपल्या जीवनात स्त्रिया, शुद्रातिशुद्र आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नास प्राधान्य दिले.

"शिक्षणाचा प्रसार झाल्यानंतर निर्माण झालेल्या वातावरणात अंधश्रद्धांचा निचरा करण्यासाठी फुले स्वतंत्र आणि निराळी मोहीम आवश्यक मानतात. धर्मश्रद्धेचे अमुलाग्र परिवर्तन केल्यावाचून हिंदू समाजात परिवर्तन अशक्य आहे. असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या धर्मविषयक विचारात एका बाजूला वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, गुलामगिरी, अनिष्ठ परंपरा इत्यादीद्वारे सामाजिक जीवन बंदिस्त करण्यास हिंदू धर्मतत्वज्ञान कसे कारणीभूत ठरले हे वारंवार दाखवून दिले तर दुसऱ्या बाजुला

Smt. P.D. Patil Social Work Col...
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

आपल्या धर्मचिंतनातून उदयास आलेले सार्वजनिक सत्यधर्माबाबतचे विचार स्वतंत्रपणे मांडले. मानवी जीवन जेव्हा बंदिस्त बनते, व्यक्ती जुन्या कल्पनांनाच मोठ्या प्रमाणात कवटाळण्याचा प्रयत्न करते. या अनुषंगाने ग.वा. सरदार लिहितात-"हिंदुधर्म संस्थावर जरी ज्योतिरावांनी हत्यार उपसले होते तरी मनुष्यमात्राच्या जीवित साफल्यासाठी धर्मभावनेची आवश्यकता आहे, अशी त्यांची दृढ धारणा होती. नास्तिकता आणि धर्मपराङमुखता यांनाही त्यांचा सक्त विरोध होता."

एकंदरीत प्रस्तुत विवेचनाचा मुख्य उद्देश 'महात्मा फुले' यांचे सामाजिक तत्वज्ञान' समजून घेणे हा होता. या अनुषंगाने अनेक गोष्टी लक्षात येतात, त्या म्हणजे महात्मा फुले यांचे सामाजिक तत्वज्ञान भारतीय समाजाच्या उच्चतर विकासाला कारणीभूत ठरले आहे. येथील समाज परिवर्तनाच्या चळवळीवर त्याच्या विचार कर्तृत्वाची फार मोठी छाप पडली आहे. जातिव्यवस्था, रूढीप्रमाण्यवाद, सामाजिक विषमता यांना धार्मिक अधिष्ठान मिळवून देणाऱ्या धर्मसंस्थेवरील त्यांचा हल्ला अचूक आणि अजोड असाच होता. त्यांनी व्यक्ती व समाज यांना वाढू न देणाऱ्या जातिव्यवस्थेची संपंच चौकटच नाहीशी करण्यावर भर दिला. आपल्या विचार कर्तृत्वाने स्थिर व समाजामार्फत सत्यशोधक चळवळ चालविली. 'शुद्रातिशूद्र' आणि 'स्त्रिया' या दोन वर्गाच्या प्रश्नांना प्राधान्य देवून त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शिक्षण हे सर्वात प्रभावी.

संदर्भ सूची :-

१] जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री-प्रस्तावना, लेखसंग्रह, खंड १, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९८२ पृ.क्र. ४-५

२] सरदेसाई श्री.ग.-भारतीय तत्वज्ञान : वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष, लोकवाङमय गृह प्रा.लि. मुंबई, प्र. आ. १९७७, पृ.क्र. ८३-८४

३] प्रा. रेगे मे.पु.-मराठी विश्वकोष खंड ७, (संपा) जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई प्र.आ. १९७७ पृक्र. १५२

४] ब्रिहायर लॉयस-एन्सायक्लोपिडीया ऑं दी सोशल सायन्सेस, व्हॅल्यूम ११ (संपा.) सेलिग्मन आर.ह. दी मॅकशिलन कंपनी, न्यूयॉर्क, प्र.आ. १९५७, पृ.क्र. १२२

५] झा. अनिरुद्ध-सोशल फिलॉसॉफी ऑफ बर्स्ट्रॉन रसेल, अजिंठा पब्लिकेशन, दिल्ली, प्र. आ. १८७८ पृ.क्र.२

६] मिचेल जी डंकन-ए. डिक्शनरी ऑफ सोशिऑलॉजी, राऊटलिज अँड केगन पॉल, लंडन प्र.आ. १९६८ पृक्र. १७४

७] जावडेकर शं.द.-लेखकाचे चार शब्द. आधुनिक भारत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, चौथी आ. १९७९ पृ.क्र. १५-१६

८] प्रा. वडसकर या.वा.-महात्मा फुले गौरवग्रंथ (संपा) आमदार साळुंके पी.बी. महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई प्र.आ. १९८२ पृ.क्र. २३४

९] सरदार गं.बा.-महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार, ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ मुंबई, प्र.आ. १९८१ पृ.क्र. २०६

Smt. P.D. Patil Social Work College

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2229-4406

UNIVERSAL

RESEARCH ANALYSIS

RA

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XV, Vol. X
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Sept. 2017 To Feb. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Total Quality Management in Library **Anil B. Jadhav**	1
2	Problems facted by IDBI Banks in Financing the Priority and MSME Section in Latur District **Dr. H. S. Patil, M. M. Kabbur**	9
3	Transportation Problems in Nagpur City : A Geographical Perspective **Dr. Chandrashekhar D. Thakare**	14
4	Study of Water bird diversity of Dantalilack at Dantali, Ahmedabad district, Gujrat, India **G. P. Prajapati**	19
5	अध्ययन - अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी शैक्षणिक तंत्रविज्ञानाचा वापर - काळाची गरज **मनिषा छगनराव मोरे**	27
6	भारतीय इतिहासातील स्त्रियांचे स्थितीचित्र काल, आज आणि उद्या: दशा आणि दिशा **डॉ. एम. एस. कांबळे**	34
7	ऐतिहासिक कादंबरीतील कल्पिताचे स्थान **हर्षा पं. येवले (सौ.हर्षा एन.डाले)**	42
8	दलित कवितेतील आई **विलास कचरु पंडित**	49
9	आदिवासी चळवळींचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास **डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	54

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

9

आदिवासी चळवळींचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, जि. अकोला

Research - Social Work

मानव वंशशास्त्रदृष्ट्या वन्य जाती हा भारतातील सर्वात प्राचीन लोकसमाज मानला जातो. वने आणि पर्वत यांच्या आश्रयाने स्थायीक झालेल्या जमातीला आदिवासी असे म्हणतात. हा समाज नागरी व ग्रामीण जीवनापासून अलिप्तपणे जंगलात राहतो. महाराष्ट्रात आदिवासी समाजाचे तीन विभाग पडतात. तिन्ही विभागात अनेक आदिवासी आढळुन येतात. १. सह्याद्री विभाग : (ठाणे, नाशिक, पुणे, नगर, कोकण) यात महादेव कोळी, वारली, कावकटी, कोकण ठाकर, ढोकर कोळा, मल्हार कोळी, काथोळी इ. आदिवासी जमाती आढळतात. २. सातपुडा विभाग : (धुळे, जळगाव, नंदुरबार, अमरावती, औरंगाबाद) यात भिल्ल, गावीत धानका, पावरा, कोलम, तडवी इ. ३. गोंडवन विभाग : (गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा, यवतमाळ, नांदेड) यात गोंड मांडिया, गोंड कोलाम, परधान, कोरळी, करव इ. जातीचे लोक तेथे आढळतात. भारतीय राज्यघटनेने आदिवासी अनुसुचीत जमाती ही संज्ञा मानली आहे.

आदिवासींच्या समस्या निर्मितीची कारणे :

१. एकांतवास :

आदिवासी समाज दुर्गम डोंगराळ प्रदेश दऱ्याखोऱ्यात राहत असल्यामुळे इतर समाजापासून ते तुटुन पडलेले आहेत. त्यांच्यापर्यंत पोहचण्यासाठी रस्ते नाहीत, पोस्ट, तारायंत्र व दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावामुळे संस्कृतीची देवाण-घेवाण झाली नाही. शतकानुशतके निसर्गहिन जीवन पध्दतीचा अवलंब केल्यामुळे दारिद्रय, उपासमार, अन्य रोग, अज्ञान इ. समस्या निर्माण झाल्या.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

२. संपर्क :

सर्वच आदिवासी दिर्घकाळ एकांतवासात राहिले नाही. ब्रिटीश काळापासून त्यांच्या विकसीत समाजाशी संपर्क आला. पण त्या संपर्कामुळे फायदा होण्याऐवजी त्यांचा तोटा झाला.

अ) ख्रिश्चन व हिंदू संस्कृतीचा आदिवासींच्या संस्कृतीशी आलेल्या संबंधामुळे त्यांनी आपली जुनी संस्कृती टाकली नाही व नव्या संस्कृतीचा पूर्ण स्विकार केला नाही. त्यामुळे भाषा, धर्म, संस्कृती विषयक समस्या निर्माण झाल्या.

ब) सावकार, अधिकारी वर्ग, ठेकेदार यांचा आदिवासींशी संपर्क आला. पण या लोकांनी शक्य होईल तितके त्यांचे शोषण केले. आदिवासींना वेठीस धरुन कामास लावले. त्यांना कर्जबाजारी करणे, त्यांच्या जमिनी हडप करणे इ. समस्या प्रगत समाजाच्या संपर्कातून निर्माण झाल्या.

क) ब्रिटीश काळात जंगलांचे माप घेण्यासाठी जंगल खाते निर्माण करण्यात आले. जंगल कायद्यामुळे आदिवासींच्या सांस्कृतिक हितावर आक्रमण केले. व अधिकारी वर्गाने त्यांना जंगली म्हणून अमानुष वागणूक दिली.

आदिवासींच्या प्रमुख समस्या :

१) आर्थिक समस्या :

अ) शेतीविषयक समस्या :

औद्योगिक पृथकतेमुळे आदिवीसंना स्थलांतरीत शेती करावी लागली. हि शेती अत्यंत मागासलेली असल्यामुळे उत्पादन कमी मिळते. यामुळे आपला चरितार्थ त्यांना चालविता येत नाही. त्यामुळे त्यांना कर्ज काढावे लागते. कर्ज न फेडता आल्यामुळे त्यांना जमिनीस मुकावे लागले. आधुनिक बि-बियाणे, खतांची माहिती त्यांच्या जवळ नसल्यामुळे शेती मागासलेली राहिली.

ब) जंगल विषयक नवीन कायदे :

ब्रिटीशांच्या काळात जंगल संपत्तीचा लाभ घेण्यासाठी जंगल खाते निर्माण करण्यात आले. या खात्याने केलेल्या नविन केलेल्या कायद्यामुळे जंगल तोडीला बंदी करण्यात आली. मध, डिंक, लाकूड गोळा करणे इ. वर निर्बंध लावल्यामुळे आदिवासींचे रोजगाराचे साधन हिरावले गेल्यामुळे त्यांच्या दारिद्रयात भर पडली.

क) आधुनिक अर्थव्यवस्था :

आदिवासी परंपरागत अर्थव्यवस्था अत्यंत साधी व वस्तू विनिमयावर आधारित होती. पण आधुनिक काळात पैसा हे विनियमाचे माध्यम आल्यामुळे त्यांच्या जीवनात नवीन अर्थव्यवस्थेचा शिरकाव न झाल्याने अचूक ज्ञान नसल्यामुळे सरकार व ठेकेदार वस्तुची व श्रमाची पुरेपुर किंमत त्यांना देत नाही. नाममात्र कर्ज काढले असेल तर जबरदस्त व्याज आकारुन व्याजापोटी त्यांच्याकडुन

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

जमीनी काढल्या जातात.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या :

अ) धर्मावर आक्रमण :

आदिवासींचा मुळ धर्म त्यांना मानसिक समाधान देणारा होता पण खिश्चन व हिंदू धर्मांच्या संपर्कात आल्यानुळे त्यांच्या मुळ धर्मावर आघात झाल्याने आदिवासींमध्ये सामाजिक विभाजन झाले. सांस्कृतिक तणावामुळे भांडण-तंटे होऊ लागले. धर्मानुळे आदिवासी समाजाची एकात्मता भंग झ ााली.

ब) वधूमुल्य व बालविवाह प्रथा :

आदिवासी समाजात प्रेमविवाह होत. मात्र हिंदू समाजाच्या संपर्कानुळे प्रेमविवाहाचे आयोजन ठरविलेले लग्न केले जाते. त्यासाठी पैशाच्या स्वरुपात वधुमुल्य स्त्रियांना दिले जाते व ते चुकविण्यासाठी पैसा नसल्यानुळे सावकारांकडुन कर्ज घेतले जाते. त्यामुळे आदियासी कर्जबाजारी झाले. विवाहात मंत्र, तंत्र, कर्मकांड नव्हते पण हिंदूच्या संपर्कामुळे ह्या गोष्टी आल्या. विवाह संस्थेत हिंदूच्या संपर्कानुळे आदियासींमध्ये बालविवाहाची प्रथा सुरु झाली.

क) वेश्यावृत्तीचा प्रसार :

औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या आदिवासी पुरुषांना कमी वेतनामुळे एकटे राहावे लागत होते. त्यांना वेश्याव्यवसाय करणाऱ्यांनी वेश्यागमनी बनविले. ठेकेदार, सावकार आदिवासींच्या दारिद्रयाच्या व अन्यथा कायदा घेऊन त्यांना पैशांचे आमीष दाखवून त्यांना वेश्या व्यवसायात आणले जाते. त्यासाठी अनेक दलाल आज कार्यरत आहेत.

ड) भाषा विषयक प्रश्न :

प्रत्येक आदिवासींची स्वतंत्र भाषा होती. लिपीचा अभाव असला तरी लोकगीते व दंतकथा यांच्या माध्यमातून त्यांनी भाषेचे जतन केले होते. मात्र खिश्चन मिशनऱ्यांच्या संपर्कात आल्यमुळे नवीन भाषेची ओळख झाली. ते स्वतःची भाषा विसरुन नवीन भाषा शिकू लागले. मात्र नवीन भाषा पूर्णपणे आत्मसात झाली नाही. नवीन भाषा बोलणारे व प्राचीन भाषा बोलणारे असे दोन गट आदिवासींमध्ये निर्माण झाल्यानुळे आदिवासींची एकात्मतेला छेद दिला गेला.

३) आरोग्य विषयक समस्या :

अ) दारुचे व्यसन :

दारु पिणे हे आदिवासींच्या जीवनातील सर्वात महत्वाची बाब आहे. पूर्वी मोहाची झाडे, ताडीच्या झाडांपासून दारु बनविली जात असे. हि घातक नसे. पण त्यावर बंदी आल्यामुळे हातभट्टी व कारखान्यातून तयार होणा-या दारुचे सेवन केले जाते. तिचे सेवन प्रमाणाबाहेर केले जात असल्यानुळे कार्यक्षमतेवर, आरोग्यावर व कौटुंबिक जीवनावर वाईट परिणाम होतात.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ब) आरोग्याबाबत अज्ञान :

आदिवासी समाजाचा प्रगत समाजाशी संपर्क आल्यामुळे त्यांनी कपडे वापरण्यास सुरुवात केली. कपडे हे कोणीतरी दिलेले किंवा गरजेपुरतेच असल्यामुळे फाटेपर्यंत ते अंगावर असतात. कपड्यांची स्वच्छता ठेवत नसल्यामुळे कपडे घामाने, धुळीने मळतात. त्यामुळे टायफाईड, न्युमोनिया, त्वचा रोग इ. आजार आविसींना होतांना दिसतात.

क) उपचारातील अडचणी :

भौगोलिक असमतेमुळे आदिवासींना वेळेवर उपचार मिळत नाही. उपरांच्या सोयी नसल्यामुळे त्यांच्यात अनेक आजार निर्माण होतात. ते मृत्युमुखी पडतात. आदिवासी अज्ञानी असल्यामुळे उपचाराऐवजी मंत्र-तंत्र जादूटोणा यांचा वापर जास्त करतात. याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो.

आदिवासी समस्यांवर उपाय :

१) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सरकारी व बिनसरकारी प्रयत्न :

ब्रिटीश काळात मानवतावादी मिशनऱ्यांनी व सामाजिक कार्यसंस्थांनी आदिवासींच्या समस्यांकडे लक्ष दिले. मात्र सुरुवातीस ब्रिटीश वसाहतवादी असल्यामुळे आदिवासी समाजाबाबत तटस्थ राहिले. इस्ट इंडिया कंपनीने राजमहल टेकड्यातील आदिवासी व जमीनदार यांच्यात संघर्षात तात्पुरता मार्ग म्हणून आदिवासींना काही सवलती दिल्या. पण १९५७ ते १९५८ च्या बंडात आदिवासींनी भाग घेतल्यामुळे सवलती कमी केल्या. पुढे अनुसुचित लिहल्याबाबत कायदा करण्यात आला. १९३५ मध्ये आदिवासी समस्यांचे स्वरुप लक्षात घेऊन उपाय योजना करण्यासाठी चौकशी समिती नेमली. ब्रिटीश काळात काही मिशनऱ्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यासाठी आदिवासी भागात शिक्षण संस्था, दवाखाने असे काही सामाजिक उपक्रम सुरु केला. गांधीजींच्या प्रयत्नाने सामाजीक कार्यकर्ते ठक्कर बाप्पा यांनी गुजरातमध्ये भिल्ल नावाची संस्था उभी करुन आदिवासींचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. शंकरराव ठक्करांनी खान्देश भिल्ल सेवा मंडळ ही संस्था स्थापन केली. याबरोबर गोदूताई परुडेकर, भाऊसाहेब हिरे, डॉ. जनार्दन पोहऱ्या वळवी यांनी आदिवासींसाठी उल्लेखनिय काम करुन अनेक संस्था स्थापन केल्या आहेत.

२) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :

अ) घटनात्मक तरतुदी :

घटनेनुसार आदिवासी जमातीच्या अनुसुचीत जमातीत समावेश करण्यात आला. त्यांना समतेच्या आधारावर मुलभूत अधिकार देण्यात आले. त्या बरोबर सरकारी नोकरी, लोकसभा व विधानसभेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा देण्यात आल्या. तसेच ज्या राज्यात आदिवासींची संख्या जास्त असते तेथे स्वतंत्र अनुसुचीत जमाती कल्याण मंत्रालय निर्माण करणे आदिवासींच्या

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

कल्याणासाठी राष्ट्रपती, राज्यपाल इ. विविध प्रकारच्या समित्या नेमु शकतात.

ब) आर्थिक विकास :

आदिवासींनी स्थिर शेती करावी म्हणून तांत्रिक शिक्षण, बि-बियाणे, पाणी पुरवठ्याच्या सोयी, कर्ज सरकारकडून दिले जात आहे. हस्तांतर झालेल्या जमीनी आदिवासींना परत करण्याचा कायदा शासनाने केला आहे. वेठबिगारी व किमान वेतन कायदा करण्यात आला. विणकाम, शिवणकाम, टोपल्या तयार करणे, दोर बनविणे इ. कुटीर उद्योगांचा विकास करण्यासाठी कर्ज पुरवठा, बाजारपेठ उपलब्ध झाल्या. पशुपालन, कुक्कुटपालन, मधमाशी पालन इ. व्यवसायांचा प्रसार करण्यात आला. कर्ज पुरवठ्यासाठी सहकारी पतपेढ्या उभारण्यात आल्या.

क) दळणवळणाच्या सोयी :

आदिवासींचा प्रगत समाजाशी संपर्क यावा म्हणून कच्चे-पक्के रस्ते, पुल, टपाल, तार, दुरध्वनी, रेडिओ, रेल्वे, दुरदर्शन केंद्र, दुर्गम भागात हेलिकॉप्टर्स इ. दळण-वळणाच्या सोयी शासनामार्फत निर्माण करण्यात आल्या.

ड) शैक्षणिक सोयी :

आदिवासी विभागात शासन व खाजगी शिक्षणसंस्थेमार्फत आश्रमशाळा चालविल्या जातात. त्यात शेती, विणकाम, हस्तव्यवसाय इ. व्यवसायांचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्यासाठी शिक्षण, मोफत भोजन, पुस्तके इ. सवलती दिल्या जातात. तांत्रिक शिक्षणात ५% राखीव जागा, वयाच्या अटीत शिथिलता, परदेशी उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती मोफत प्रशिक्षण व मार्गदर्शक केंद्र शासनामार्फत उघडण्यात आले.

इ) आरोग्य विकास :

आरोग्य समस्या सोडविण्यासाठी स्वच्छतेच्या शिक्षणावर भर देण्यात आला. यासाठी स्वच्छ पाण्याच्या पुरवठ्यावर भर देण्यात आला. आदिवासी भागात जागोजागी प्राथमिक आरोग्य केंद्र, फिरते आरोग्य केंद, कुष्ठरोग निवारण केंद्र, बालसंगोपन प्रसुती गृहे इ. सोयी निर्माण करण्यात आल्या. आरोग्य रक्षणासाठी इंदिरा आवास योजनेमार्फत आदिवासींचे निवास बांधण्यात आले.

मूल्यमापन :

भारतामध्ये विविध भागात आदिवासींच्या चळवळी दिसून येतात. १८३१ मध्ये मुंडा जातीने हजारीबाग येथे बंड केले. बिहारमध्ये मिल्ल जातीने ब्रिटीशांविरुध्द उठाव केला. सातारा जिल्ह्यातील उमाजी नाईक यांनी ब्रिटीश, सावकार, जमीनदार यांच्याविरोधी उठाव केला. खा-या नाईक, भीमा नाईक, काळू भील, तंट्या भील यांनी ब्रिटीशांविरुध्द उठाव केला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ठेकेदार, सावकार यांनी केलेले आदिवासींच्या शोषणाविरोधी १८९५ बिरसामुंडा यांनी

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

चळवळ सुरु केली. १८५० ते ५९ दरम्यान भागोजी नायकाने आदिवासी जमातींना संघटीत करुन चळवळी सुरु केल्या. ठक्कर बाप्पा, गोंदूताई परुळेकर यांनी आदिवासींसाठी कार्य केले. शामराव परुळेकर यांनी वारली आदिवासींमध्ये जनजागृती करुन 'लालबावटा' चळवळ सुरु केली. सुंदरलाल बहुगुणा यांनी चिपको आंदोलन केले. कॉ. शरद पाटील, गुला महाराज, मेधा पाटकर, नजुबाई गावीत, प्रतिभा शिंदे यांनी महाराष्ट्रात आदिवासींच्या समस्या सोडविण्यासाठी चळवळी केलेल्या दिसून येतात. त्यातील नर्मदा बचाव चळवळ हि दिर्घकाळ चाललेली चळवळ मानली जाते. त्यात मेधा पाटकर, बाबा आमटे, अरुंधती रॉय यांनी सहभाग घेतलेला दिसून येतो. सध्या महाराष्ट्रात वन जमीन हक्कासाठी विविध ठिकाणी सत्याग्रह, आंदोलन मोर्चे झालेली दिसतात.

आज आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्य करित आहेत. उदा. ठक्करबाप्पा आश्रम, रामकृष्ण मिशन, विश्व हिंदु परिषद, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ इ. च्या प्रयत्नामुळे आदिवासींच्या एकूण समस्यांत तुलनात्मक फरक असला तरी कोट्यावधी रुपये खर्च करुन अपेक्षीत यश साध्य झालेले नाही. हे साध्य होण्यासाठी सर्व स्तरातून जाणीवपूर्वक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :-

१. लोटे रा.ज. - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर
२. शहा घनश्याम - भारतातील सामाजीक चळवळी (अनुवाद चिकटे प्राची) - डायमंड पब्लीकेशन्स, पुणे
३. डॉ. गारे गोविंद - आदिवासी संशोधन पत्रीका आदिवासी संशोधन प्रशिक्षण संस्था, पुणे
४. प्रा. राठी शुभांगी - महाराष्ट्राचा सामाजिक व राजकीय विकास साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद
५. डॉ. पाटील वा.भा. - महाराष्ट्रातील चळवळी सामाजिक व राजकीय प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगाव

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner